

ИСЛОМГА КЎРА
АҚЛ ВА ФАЛСАФА

Усмон Нури Тўпбош

«ЭРКАМ»
НАШРИЁТИ

Истанбул - 2016

© “ЭРКАМ” Нашриёти - 2016 / 1437

ИСЛОМГА КЎРА
АҚЛ ВА ФАЛСАФА

Усмон Нури Тўпбош

Туркча асл нусхаси номи: İslam Nazarında
Akıl ve Felsefe

Муаллиф: Усмон Нури Тўпбош

Таржимон: Файзуллохон Китобдор

Саҳифалаш ва муқова: Жаҳонгир Тоштемир

ISBN: 978-9944-83-763-7

Адрес: İkitelli Organize Sanayi Bölgesi
Mahallesi, Atatürk Bulvarı,
Haseyad 1. Kısım No: 60/3-C,
Başakşehir, İstanbul - Türkiye

Тел: +90 212 6710700 pbx

Факс: +90 212 6710748

Электрон почта: info@islamicpublishing.net

Веб-сайт: www.islamicpublishing.net

Language: Uzbek

ИСЛОМГА КЎРА
АҚЛ ВА ФАЛСАФА

Усмон Нури Тўпбош

Қуръони каримда марҳамат қилинади:

“Ахир улар Қуръон ҳақида фикр юритмайдиларми?! Балки дилларида қулфлари бордир?!” (Мухаммад сураси 24-оят маъноси)¹.

“Аниқки, Биз ушбу Қуръонда одамлар учун турли мисоллар келтирдик. Шояд эслатма-ибрат олсалар” (Зумар, 27).

“Биз бу Қуръонда одамларга (панд-насихат олишлари учун) турли масаллар баён қилдик. Дарҳақиқат, инсон жуда кўп жанжал-баҳс қилгувчидир” (Каҳф, 54).

-
1. Ушбу китобда Қуръони карим маънолари таржимаси шайх Алоуддин Мансурдан олинди. Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима, “Чўлпон” нашриёти 1992 йил.

Ҳадиси шарифда баён қилинади:

“Ақлли одам нафсига ҳоким бўлиб уни ҳисоб-китоб қиларок ўлим-дан кейинги ҳаёт учун ишлаган одамдир. Аҳмоқ эса нафсини ҳавосига тобе қилган ҳолда Оллоҳдан (яхшилиқ) умид қилган одамдир” (Имом Термизий. “Қиёмат”, 25/2459)

Абдуллоҳ ибн Масъуд (розияллоҳу анху) дейди:

“Ким илм истаса, Қуръоннинг маъноларини тафаккур қилсин, тафсири ва қироати устида ишласин (мукаммаллашсин)! Зеро, унда олдингиларнинг ва кейингиларнинг илми мавжуддир” (Байҳақий. “Шуаб”, 11/ 331).

Шаъбий (рахматуллоҳи алайҳ) дейди:

“Оллоҳга қасам, агар ваҳийга таслим бўлмаган ақлнинг қиёсларига эргашисангиз, ҳаромни ҳалол, ҳалолни ҳаром дейдиган бўлиб қоласиз” (Доримий. “Мукаддима”, 22/198).

Ибн Сирин (рахматуллоҳи алайҳ)
дейди:

“(Ваҳийдан ташқаридаги ақлнинг)
қиёсини илк марта иблис қўллаган.
Одамларни қуёшга ва ойга топиниш-
га ундаган ҳам (ваҳийга таслим бўлма-
ган бу ақлнинг) қиёсларидир” (Доримий.
“Муқаддима”, 22/196).

Ҳазрати Мавлоно (рахматуллоҳи
алайҳ) дейди:

“Эй қардош! Сен тафаккур билан
ҳаёт топишинг керак... Агар тафак-
куринг гул (Қуръон ва суннат доираси-
да) бўлса, сен гулзордасан. Тафаккуринг
тикан (нафсоният доирасида) бўлса,
аланга қутисисан!”

“Бу жон бу танда бўладиган муд-
датча Қуръонга қулман, хизматчиман,
Муҳаммад Мухтор (соллаллоҳу алай-
ҳи ва саллам) йўлининг тупроғиман...
Кимдир сўзларимдан бунга тескари сўз
чиқарса, у кишидан ҳам безорман, у сўз-
дан ҳам...”

Сўзбоши

Оллоҳ таолога чексиз ҳамду санолар бўлсин!
У бизларни йўқдан бор қилди. Борлиқ ичра яратикларнинг энг шарафлиси бўлган инсонлардан қилди ва бошда Ислом, имон ва Қуръон ўларок, санаб адоғига етиб бўлмайдиган даражада ҳисобсиз неъматлар ато этди.

Пайғамбарлар улуғи, инсониятни имонсизлик ва жаҳолат зулматидан қутқариб, абадий саодатга етишишига восита бўлган Муҳаммад Мустафога (соллаллоҳу алайҳи ва саллам), у зотнинг оила аъзоларига ва асҳобларига ҳисобсиз салоту саломлар бўлсин!

Жаноби Ҳақ инсонни ўз қудрати ва буюклигининг далилларида бири этиб энг гўзал шаклда яратди. Унга дунё бир имтиҳон олами эканини англатиб, абадий саодатга эришиши учун ақл, қалб, онг ва виждон каби бир қанча устун малакаларни лутф айлади.

Инсонга бу малакалар ҳақиқатини тўлиқ идрок этишни лозим қилди, лекин бунга мустақил кучи етмаслигини билганидан, ҳикматига кўра, инсониятга пайғамбарлар ва китоблар юбориб, лутфу марҳаматини комил қилди. Бунинг устига, раҳмати сўнгсизлигидан ҳеч бир одам бу лутфлардан маҳрум қолмаслиги учун пайғамбар юборишни илк инсон биланок бошлатган.

Бошқача айтганда, Жаноби Ҳақ илоҳий амр ва қайтариқларини, ижтимоий ҳаётга алоқали амалий ҳукмлар эътибори-ла, инсоният асрлар бўйи ўсган сари ўшанга мос бир равишда таблиғ қилган (етказган) бўлса, бунга қарама-қарши ўлароқ, имон ва эътиқод асосларини доимо ўзгармас бир маънода таблиғ қилган.

Бутун бу илоҳий таблиғлар ичида инсониятнинг то дунё турғунича ҳар хил эҳтиёжларини қондира оладиган қилиб Қуръони каримни юбориб, бу лутфини тамомига етказди. Бу лутф бандаларга Жаноби Ҳақ марҳаматининг то қиёматгача давом этадиган мўжизавий бир изҳоридир.

Оллоҳ таоло умуман борлиқ ичида фақат жин ва инсонларнигина ким яхши амал ва ким ёмон амал қилишини синаш мақсадида илоҳий имтиҳонга тобе этиб яратгандир. Шу сабаб-ла уларни ҳам яхшиликка, ҳам ёмонликка мойил хусусиятлар билан жиҳозлаган.

Бутун яратикларини бу икки тур борлиқ (яъни, инсон-

лар ва жинлар)нинг илоҳий ҳақиқатларга ноил ўлароқ, бунинг тақозоси бўлган ибодатларни адо этиш мақсадига хизмат қиладиган кайфиятда яратгандир.

Демак, коинотнинг бор бўлиш сабаби инсу жин гидроки даражасида Парвардигорнинг борлиги, бирлиги ва улуҳияти ҳақида комил бир имонга етиша олиш ва унга ибодатлар билан икром кўрсатишдир.

Бу мақсад амалга ошиши учун ҳам инсу жинга оид хусусиятларни пайғамбарлар таблиғоти билан қувватлаб камолга етказиш шартлиги илоҳий ёрдам билан собитдир.

Кўз кўра олиши учун ёруғликка қандай муҳтож бўлса, ақл ва қалб ҳам тафаккурда чуқурлашиб илоҳий ҳақиқатларга ета олиши учун **Қуръон** ва унинг ҳаётдаги татбиқи бўлган **суннат**нинг нурлари билан ёритилишга шундай муҳтождир. Чунки инсон ақли фақат Қуръон ва суннат нурида ҳаққа ва хайрга етиша оладиган шаклда яратилгандир. Қуръон ва суннат очган тафаккур уфқи бўлмаса эди, ёлғиз ақлимиз билан кўп ҳақиқатларни англай олмас ҳам, ифода эта олмас ҳам эдик. Қанча файласуф ботган зулмат пучмоқларида ҳалок бўлишдан кутила олмас эдик.

Тарих гувоҳ, одам боласига фақат шу дунёда ҳузур ва саодат ваъда қилган башарий фалсафаларни ваъз қилганларнинг на ўзи ва на уларга эргашганлар у ҳузурга етиша олди. Чунки ўзи-да бир инсон бўлган файласуф бутун борлиқнинг

хақиқатини Яратувчисидан ҳам яхшироқ билишига имкон ҳам, эҳтимол ҳам йўқ. Илоҳий дастакка эга пайғамбарлар ва уларнинг изидан юрган олиму ориф зотлар эса башариятга ҳар икки дунёда саодатга эришиш йўл-йўриқларини кўрсатиб бердилар ва натижада ўткинчи ҳаётларидан кейин ҳам кўнгилларда яшашда давом этмоқдалар.

Ҳеч бир даврда инсоният илоҳий таблиғотдан ва набавий тарбиядан маҳрум қолдирилмаган, балки, ривоятларга кўра, бир юз йигирма тўрт мингдан ортиқ пайғамбарнинг иршоди билан ҳаётида давом этиб, замон охирига келганида бу замоннинг эҳтиёжларига энг гўзал шаклда жавоб берадиган сўнгги дин – Ислом дини билан шарафланди. Жаноби Ҳақ Ислом динини Пайғамбаримизнинг (соллалоҳу алайҳи ва саллам) йигирма уч йиллик пайғамбарлик ҳаётлари давомида пайдар-пай камол топтириб бориш билан бандаларига бўлган дин неъматини охирига етказди. Ҳақ таоло бундан сўнгга бандалари учун фақат Исломни дин қилиб рози бўлди, ундан бошқа бир йўл танлаганлардан уни асло қабул қилмаслигини баён этди (*Моида*, 3; *Оли Имрон*, 19, 85).

Исломнинг дунёга боқиши энг мукаммалдир. Бир тизимнинг дунёга боқиши комил ҳисобланиши учун у ақлнинг ҳар қандай саволига жавоб бера олиши ва бу жавоблар ҳам ўз ичида бир-бирига ғоят хил тушиши,

мантикий бир занжир ва оҳанг ҳосил қилиши лозим. Бу сифатлар фақат исломий дунёқарашда бор.

Ислом ҳаётнинг бутун соҳаларини қамраган бир дунёқараш ва муомала қоидалари низомномасини келтирди. Ҳаётнинг ҳеч бир саҳифасини бўш қолдирмади, инсоннинг инсонлар билан, коинот билан, энг муҳими, Яратувчиси билан муносабатларини энг мукаммал қоидалар ила ва бутун икир-чикиригача тартибга солди.

Бир техник асбобнинг ҳам қўлланма-йўриқномаси бор, дунё ҳаётининг йўриқномаси Исломдир.

Одам аралашиши натижасида бузилган бошқа самовий динлар катори, одам боласи ўзи ижод этган бутун ботил динлар ва хусусан файласуфлар ўртага қўйган дунёқарашлар камчилик ва бузуқликларга тўладир.

Қадрли ўқувчиларимиз!

Бугун биз яшаётган дунёни глобал (умум) маданият истило этмоқда, натижада инсон мафкураси моддиюнча бир чегара ичига қамалаяпти, капиталистик тузумнинг шафқатсиз йўл-йўриқлари нафсоний эҳтиросларни булғамокда, кирлатмоқда. Буларнинг устига, афсус билан гувоҳ бўляпмизки, одам боласи ўйлаб топган тузум ва тушунчалар дин ва маънавиятни тазйик остига олиб, уларни ҳаётнинг ҳар саҳифасидан чиқариб ташлашга ҳаракат қиляпти.

Турли хил инсоний аралашкишлар натижасида бузилиб кетган яҳудийликнинг, ақидаси одамлар тўплантиларида² шаклланган насронийликнинг қарама-қаршиликларга тўла мундарижаси ғарб оламида қасдма-қасдига “ақлни олдга чиқариб, динни орқага отиш” ҳаракатини юзага келтирди.

2. Самовий дин одам қўли аралашганидан кейин қандай бузилганини кўрсатадиган у тўпланти (консил)лардан айримлари булардир:

Милодий 325 йили қурилган Изник консили (тўплантиси)да Ҳазрати Исо (алайҳиссалом); 381 йили қурилган Истанбул консилида эса Муқаддас Рух “тангри” деб қабул қилинди.

431 йили қурилган Эфес консилида Ҳазрати Марямга “Theotokos” (Худони туккан) мақоми берилди. Ҳазрати Исо ҳам инсон, ҳам худо ўлароқ “икки табиатли” (Diofizit) деб қабул этилди.

451 йили Кадикўй консилида Ҳазрати Исони (алайҳиссалом) “бир табиатли” (Monofizit), яъни, фақат худо сифатли деган ғояни илгари сурган Шарқ черковлари (Миср қибтийлари, арманилар, сурёнийлар, ҳабашийлар) “йўлдан тойганлар” деб эълон қилинди.

787 йили қурилган Иккинчи Изник консилида иконаларга топиниш гуноҳ эмас деб қарор қилинди. Ҳолбуки, бундан олдин 200 йил давомида иконаларга топиниш гуноҳ бўлиб-бўлмагани ҳақида тортишувлар бўлган, ҳатто айрим замонларда императорлар иконаларга топинишни тақиқлаган.

Ортодокс насронийлар илк 7 (етти) консилни қабул этади, католик насронийлар охиригиси 1965 йили бўлган жами 21 (йигирма бир) консилни қабул қилади.

Католик Ватиканнинг бу охириги консилида бошқа мазҳаб ва динлар орасида ўзаро алоқада бўлишга чорлов қилинди.

Ўзгартирилавериб илоҳийлигини йўқотган динидан излаган нарсасининг жавобини ололмаган мутафаккирлар бошқа томонларга юзланиши ғоятда табиий ҳолдир. Фақат, уларнинг кўпи асрлардан бери мутаассибона суратда Исломга қарши тарбияланганлари учун излаётган нарсалари қаерда эканини билатуриб юзларини Ислом томонга буриш имконидан маҳрумдирлар. Асрлардан бери қон-қонига сингиб кетган у таассубларини сидириб ташлаб Исломга салбий қарашларини ўзгартирароқ саодатга эришганлар жуда озлиги сабаби шудир.

Кейинги замонларда у ёқ-бу ёққа бориш ва хабарлашиш воситалари кўпайгани туфайли бу соҳада бир оз силжиш бор, лекин ҳануз етарли даражада эмас. Шу боис фалсафа ғарб оламида сезиларли қадар ривож топганига ҳайрон қолмаслик керак.

Айни чоқда, ғарб илмий изланиш ва ҳаракатга таянган ҳолда техник ва иқтисодий соҳада илғорлашиб, дунёда кучли ва таъсирчан ўринга чиққани мусулмон миллатлар кўнглида ҳам “демак, юксалиш учун ақлни диндан олдин тутиш керак экан-да” деган хато тушунча ўрнашишига сабаб бўлмокда. Мусулмонлар тарихда Исломга содиқлик билан боғланган даврларда дунёнинг энг муҳташам маданиятини қурганлари ҳақиқатини

кўрмасдан, худди юкумли касаллик каби, Ислом ўлкаларида ҳам адашган фикрларга эргашишлар ёйилмоқда; зеҳнларни ўша касалга чалинтириш учун гўё эмланмоқда.

Бу хавф олдида мусулмонлар ва хусусан исломий илм билан шуғулланадиганлар жуда ҳам диққатли ва фаросатли бўлишлари керак. Чунки ғарб фалсафасига маҳлиё бўлишнинг асл сабаби **“Исломнинг дунёга боқиши”** ҳашаматини лойиқ даражада билмасликдир. Бу ҳол куёшни билмаганлар дуч келган заиф бир шам нурига ҳайрон бўлишлари билан тенг.

Бундан ташқари, ҳозир дин факултетларида фалсафа дарслари бўлсинми-бўлмасинми деган мавзуда ҳам тортишувлар кетяпти. Теварагимиздаги кишилардан ва талабаларимиздан ҳам ақл ва фалсафага Ислом қандай қарайди деган маънода ҳар хил саволлар берила бошланди.

Бу вазиятдан чиқиб келиб, яна бошқа кўп сабаб билан айтишни хоҳлаганимиз баъзи ҳақиқатларни камтарона бир китобча шаклига солиб, тартибли бир шаклда сиз ўқувчиларга тақдим қилишни лозим топдик.

Китобчани тайёрлаш асносида Қодир Миср ўғлининг *“Ислом дунё қараши”*, Нажиб Фозилнинг *“Ғарб тафаккури ва Ислом тасаввуфи”*, Имом Ғаззолийнинг *“Ал-Мунқизу минад-далал”*,

Имом Раббонийнинг “*Мактубот*” ва Бадиуззамон ҳазратларининг баъзи асарлари бошда ўларок, турли китоб ва мақолалардан ҳам фойдаландик.

Жаноби Ҳақ кўнгилларимизни улуғ Китоби Қуръони каримнинг фойзидан маҳрум қилмасин! Пайғамбарлари ва уларнинг меросхўри олим ва ориф зотларнинг нурли изидан айирмасин. Ягона ҳақ дин бўлган Исломининг қийматини билишни, уни энг гўзал шаклда идрок этиб яшашни ва шу ҳолда Ўзи рози бўлган қуллари орасига киришимизни барчамизга насиб қилсин!

Омин!³

Усмон Нури Тўпбош
2013 йил декабир
Ускудар

3. Ушбу китобчани ҳозирлашда ёрдами теккан Меҳмет Окиф Гунайга миннатдорлик билдираман, у кўрсатган ғайратларни садакаи жория этишини Парвардигоримдан ниёз этаман.

Исломга кўра ақл ва фалсафа

“Исломда фалсафага ўрин борми? Бўлса, у ўрин қандай? Фалсафа ҳақиқатга етишнинг энг муҳим воситаси деб “ақл”ни кўради, ҳўш, шу “ақл” билан қаергача борса бўлади? Ақл тарозуси бутун ҳақиқатларни торта оладиган даражада қудратлими? Ақл бошиберк кўчага кириб қолган нуқтадан сўнг у ёғига қандай йўл олиш керак?” деган каби саволлар тарихда бўлгани сингари бугун ҳам онгу шуурларимизни банд этиб турибди.

Энг олдин шуни ифода қилишимиз керак: фалсафа ақлга таянади. Ислом эса ҳам ақлга (албатта, чегараси ичида), ҳам нақлга (Қуръон ва суннатга) таянади. Чексиз илм соҳиби Яратувчимиз етказган ҳақиқатларга таянувчи фикрлаш тизими билан инсоний заифликлар-ла касалланган, кучи ҳам чекланган ақлга таянувчи фалсафа орасида мавзу ва ғояда ўхшашлик бўлса ҳам, услуб, восита, тафаккур ва ҳаёлот кучида катта фарқлар бор.

Шунга қарамасдан, эл ичида ёйилган **“Ислом фалсафаси”** деган таъбирда Ислом оламида, Ислом тафаккури бағрида етишган мутафаккирларнинг ва ё фикрлаш тарзида фалсафа оғир босиб кетадиганларнинг қарашлари қасд этиляпти⁴. Баъзан эса Ислом фалсафаси таъбири билан диннинг хос ҳақиқатларини англатишни ишташади. Қандай бўлмасин ва нима ниятда айтилмасин, бу таъбир Ислом фалсафага уйғун деган маънони бермайди⁵.

Аммо, бошқа томондан боқилса, Ислом ҳам маълум даражада ақл (ратсионал)чидир. Чунки у ақлга катта аҳамият беради. Масалан, киши Оллоҳ ҳузурида масъул саналишининг икки асосий шартларидан бири ақлдир – бу шартлардан бири балоғатга етган бўлиш бўлса, иккинчиси оқил бўлишдир. Яъни, ҳаром-ҳалолни, гуноҳу савобни, хатою тўғрини бир-биридан ажрата оладиган даражада ақлий малакалари ўсган бўлиши лозим. Бу сабабдан балоғатга етмаган болалар ва ақлини йўқотган жинни-тентаклар Ислом назарида амалларидан масъул ҳисобланмайдилар.

Ақлга бу даражада аҳамият берган Ислом мўминларни ҳар васила билан ҳаёт ва коинот ҳақиқатларини ва илоҳий баёнлари ҳикматлари-

4. Kadir Mısıroğlu, İslâm Dünya Görüşü, sf. 32-33. Sebil Yayinevi, İstanbul 2008.

5. Атама ўларок “Ислом фалсафаси” тўғри эмас ҳисобланади, чунки Исломда фалсафа йўқ, ақида бор. Демак, “Ислом ақидаси” деса бўлади. (Мухаррир.)

ни ўйлаб кўришга шавқлантиради. Бу эса фақат бирқанча манфийликлар билан шартлантирилмаган⁶ ақли салим⁷ билан қилиниши мумкин. Айрим салбийликлар таъсир этмаган соғлом ақл!

Исломда ақлга муносиб ўрин бериш билан бирга унинг ҳақиқатларни қамраш қобилияти чексиз эмаслиги ҳам очиқча баён қилинган. Зеро, Жаноби Ҳақ яратганларидан ҳеч бир борликка чексиз бир қудрат бермаган.

Бутун бор яратикларга Оллоҳ таоло ато этган тоқатлар чекли-чегаралидир. Ақл ҳам эгасига ҳақиқатга етишиш йўлида чекланган бир имкондир, холос. Ҳаёт ва коинотни ўз ичига олган ҳақиқатлар эса ақлнинг бу салоҳияти доирасига сиғмайди, сўнгсиз даражада кенгдир. Бу нарсa ақлнинг борлик ҳақиқатларни мукаммал тарзда идрок этишга **“интилишини”**, аммо **“қучи етарсиз”** эканини кўрсатади.

Худди шу сабабдан Ислом олимлари ақлни **“ақли ноқис”**⁸ ёки **“ақли жузъий”**⁹ деб таърифлашган.

6. “Манфийликлар билан шартланилмаган” ёки “манфий шартланма” – бу ерда: исломият ҳақида болаликдан салбий тарбия олиш туфайли юзага келган ҳолат; ҳақиқатини билмасдан манфий муносабатда бўлиш. (Мухаррир.)
7. Ақли салим - соғ туйиш; соғлом ақл. (Мухаррир.)
8. Ақли ноқис – камчиликли ақл. (Мухаррир.)
9. Ақли жузъий – айрим нарсаларгагина етадиган ақл. (Мухаррир.)

Яна худди шу сабабдан имон “*тилда иқрор бўлиш билан бирга* (ақлан эмас) *қалбан тасдиқ этиш*” натижасидагина юзага чиқади. Бу исломий асос ҳам киши етишишни орзу қилган манзилга ёлғиз ақл билангина ета олмаслигини, манзилга ақл кучи тугаган ердан бошланадиган қалбий бир фаолият-ла, яъни, **“таслимият”** ва **“олдиндан қабул”** қондаси билангина етиш мумкинлигини кўрсатади.

Зеро, одам ақли қанча юксак савияда бўлса ҳам, у билан қўлга киритиладиган ҳақиқатлар илми чексиз Яратувчимиз билдирганлари қарши-сида гўё йўқ кабидир.

Ояти каримада марҳамат қилинганидек:

“...Павардигоримизнинг илми ҳар нарсани қамраб олгандир”¹⁰.

Одам боласининг илми эса эртага бошига нима келишини ҳам билмайди!

Бу боқимдан, ақл ўзини яратган Роббининг илоҳий баёнларига суянган, уларни амалда тутган тақдирдагина бор бўла олади, ундан ташқарида ожиздир, нотавондир.

10. Аъроф, 89.

Уммондан бир томчи

Бир санъат асари вужудга келаркан, у асар яралиши асосида ётган ҳис ва тушунчаларни ҳеч кимса ижодкоричалик билмайди. Шу каби, бутун борлиқларда ва ҳодисаларда яширин илоҳий ҳақиқатларнинг тагига ўзи ҳам махлуқ бўлмиш инсоннинг ақли билан комил бир суратда етиб бўлмайди, бу иш имконсиздир. Чунки Яратувчининг илми билан яратилмишнинг илми асло тенг эмас, тенг бўла олмайди ҳам. Боши кети йўқ чексиз уммонга нисбатан гўё бир томчи ҳукмидадир.

Шу ҳолатдан келиб чиқилса, одам боласининг идроки коинотни йўқдан бор қилган Оллоҳ таолони комил маънода ҳеч ҳам идрок қилолмайди. Зеро, инсон беш туйғуси, ақли ва қалби билангина билади. Бу идрок воситаларининг кучи эса чекли-чегаралидир. Куч-қуввати чегарали бўлган воситалар ила Боқий, Мутлақ, Азалий ва Абადий бўлган буюк бир Борлиқни бутун ҳолида ақлан

камраб олиш асло мумкин эмас. Чегараланган воситалар билан ишлайдиган идрок фақат чегараланган ўлчовдагина бўлади. Ўхшатиш жоиз бўлса, уммондан кўлимиздаги идишга сикканича сув ола биламиз, холос.

Ҳадиси шариф бу ҳақиқатни қандай ҳам гўзал ифодалайди:

Ҳазрати Ҳизрнинг Ҳазрати Мусога (алайҳиссалом) ажойиб, ғаройиб ва ҳикмати яширин ходисаларни кўрсатган саёҳати чоғида бир чумчук келиб, улар тушган кеманинг қирғоғига қўнади. Сўнгра денгиздан тумшуғи билан сув олади. Ҳазрати Ҳизр бу манзарани Ҳазрати Мусога (алайҳиссалом) кўрсатиб, бундай дейди:

“Оллоҳнинг илми олдида сенинг, менинг ва бутун махлуқотнинг илми шу қуш денгиздан тумшуғи билан олган сувчалиқдир” (Бухорий. “Тафсир”, 18/2-4).

Ақлни тинчлантирувчи илоҳий сирлар

Ақл билан жуда кўп илоҳий ҳақиқат комил маънода англай олинмагани учун ҳам Ислом ғойибга¹¹ имон келтиришни буюради.

Бу ҳақиқатни кўрсатадиган энг кучли далиллардан бири **“руҳнинг моҳияти”** ҳақидаги тарихий даъво ва баҳслардир. Кўпларга маълум, файласуфлар асрлар давомида руҳнинг моҳияти ҳақида ҳақиқатга етиш учун буюк ғайрат сарф қилишган. Лекин, натижа ўларок, руҳнинг моҳиятини англаб бўлмайди деб қарор қилиб, кўриниши ва ҳаракатидан унинг бор эканинигина қабул этишга мажбур қолишган.

Фалсафий баҳслардан бири бўлган бу мавзу устида асрларча тортишувлар, мунозаралар давом этди ва охирида бир “илмун нафс”, яъни,

11. Ғойиб – кўзга кўринмайдиган нарсa, ҳодиса ва ҳақиқатлар. (Мухаррир.)

“руҳият илми”га – бугунги кунимиз таъбири билан айтганда, “психология” илмига асос солинди ва у фалсафа фанидан алоҳида бўлиб ажраб чиқди. Бугун бу илмнинг мақсади руҳнинг моҳиятини англаш эмас, бунга ҳаракат ҳам қилмайди. Руҳнинг борлигини априори бир суратда, яъни, бор деб олдиндан қабул этиб ўзлаштиргандан сўнг ундан келиб чиқадиган ҳодисаларни ва бу ҳодисалар билан физикий борлиқлар орасидаги муносабатларни ўрганади, холос.

Бу ҳолат файласуфлар ҳам ниҳоят ақлнинг кучи чекланган эканини қабул қилишга мажбур бўлаётганини кўрсатади. Бугун бирор файласуф руҳнинг моҳиятини текшириш билан машғул эмас. Психологлар қилаётган иш эса руҳга алоқали ҳодисаларнинг сабаб ва натижаларини суриштиришдан иборатдир, холос. Одатда, гўё бир “лаборатория илми”га айланиб қолди. Ҳолбуки, Қуръони карим бу мавзунинча асрлар олдин баён қилиб, руҳнинг моҳиятини билиб бўлмаслигини, у ҳақида инсонга жуда оз билим берилганини эълон қилган эди¹².

Яъни, Қуръон доимо олдиндадир, инсоний илм уни тасдиқ этишга мажбур бўлган ҳолда унинг орқасидан келади. Бу ҳолат Қуръон

12. Исро сураси 85-оятга қаранг.

аниқлаб қўйганига қарамай ўзларича “илмий” изланишлар олиб бора-бора охири фаолиятлари натижаси зарарли ва муваффақиятсизлик бўлганини тан олиб, қайтиб яна Қуръон билдирган ҳақиқатларга таслим бўлишдан бошқа чоралари қолмаганини кўрсатадиган типик бир мисолдир.

Айни шу каби, Оллоҳнинг зотини моҳияти билан билиб ҳақиқатларга етишаман дейиш ҳам хомхаёлдан бошқа нарса эмас. Чунки бу иш инсон ақлининг тоқатидан ташқаридадир. Бу соҳадаги фаолиятлар ҳам, худди олдингисидек, зарардан бошқа натижа бермайди.

Шунинг учун бўлса керак, Оллоҳ элчиси (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) бу хусусда: “Оллоҳ таолонинг яратганлари ва неъматлари ҳақида тафаккур қилинг, аммо зинҳор Зоти устида фикр қилманг! Зеро, сиз Унинг қадри-ни (лойиқ даражада) тақдир қила олмайсиз”, дедилар¹³.

Ибн Арабий (рахматуллоҳи алайҳ) (в. 638/1240): *“Оллоҳ таоло(нинг Зоти) ила алоқали ўлароқ ақлингга қайси тушунча келса келсин, биласанки, Оллоҳ таоло ундан анча бошқадир”*, деган.

Демак, айни рух масаласида бўлгани каби, Оллоҳ таолони ҳам идрок этиб бўлмайди, сифат тажаллиларига қараб нақлда келганига ишониб қабул қилишга мажбурдир одам.

Яъни, Ислом инсон учун бир сирри илоҳий бўлган ва ақлнинг кучи етмайдиган бунақа жиҳатли мавзуларда тортишишга кирмасдан илоҳий ҳукмларга таслимият кўрсатишимизни шарт қилади. Зотан, “Ислом” сўзи ҳам “салама” ўзагидан ясалган ва Оллоҳга таслим бўлишни билдиради. Зеро, имон ақл тарозиси торта олмайдиган, ақлдан баланд турадиган бир қанча ҳақиқатларни ҳам қабул этишни лозим қилади. Каҳф сурасида келишича¹⁴, Мусо (алайҳиссалом) ладуний илм¹⁵ ҳосил қилиш учун Ҳазрати Ҳизрнинг ёнларига борганларида у кишида ақл олмас бир қанча сирли ҳодисаларни кўриб шошиб қолдилар. Чунки Ҳазрати Ҳизрга у ишларни Жаноби Ҳақ қилдирган эди. Мусо (алайҳиссалом) шариат келтирган улуғ пайғамбардир. Ҳазрати Ҳизрнинг ишлари эса, ақл билан боқилса, кўринишда шариатга терс ишлар эди. Мусо (алайҳиссалом) даҳшатли

14. Каҳф сураси 66 – 82-оятларига боқинг.

15. Ладуний илм – фақат Жаноби Ҳақ лутфи ва хоҳиши билан насибадор бўла олинadиган, одамнинг идроки ва ихотасидан ташқаридаги айрим сиррий билгилар. (Мухаррир.)

муаммога дуч келдилар. Масала ҳикматини ақл билан еча олмай, эътироз билдирдилар.

Ҳазрати Ҳизр ич томони англалмаган ишларга Мусо (алайҳиссалом) сабр қила олмаслигини танишиш асносидаёқ айтган, бу сўзлари билан ақлга суянган кишилар ҳикматни била олмаслигига ва бу йўлда фақат таслимият кўрсатиш кераклигига ишора қилган эдилар.

Чиндан, Ҳазрати Ҳизр саёҳат асноси бошларидан ўтказган бир қанча сирли воқеа ҳикматини изоҳлаб берганларидан кейин Мусо (алайҳиссалом) англашга ақл ўзи етарли бўлмайдиган ҳақиқатлар борлигига аниқ ишондилар.

Имом Бухорийда бу қиссага алоқали бир ҳадиси шариф бор:

“Оллоҳ Имрон ўғли Мусога раҳм қилсин! Агар сабр қила олганида эди, яна қанча ажойиб ва гаройиб ҳодисаларни Ҳизр унга ўргатарди”¹⁶.

Яъни, Исломда имон Оллоҳдан бошқаси билмайдиган ёки Ўзи истаган кишиларигагина билдирадиган, ёлғиз ақлнинг ўзи билан ета олинмайдиган ғайбий ҳақиқатларга сўзсиз таслим бўлишдир.

Албатта, соғлом ақл ҳақиқат излашни тақозо этади, аммо буни фақат илоҳий баёнларга ром бўлиш билангина лойиқ даражада ўрнига келтириш мумкин.

Шу боис Исломнинг ақлга суяниши ҳақиқат изланишида ақлнинг кучини чексиз деб қабул этиб уни гўё илоҳга тенглаштириб қўйган ақлчи (ратсионалист)¹⁷ файласуфлар қарашидан тамоман бошқачадир. Чунки Ислом ақлни табиий чегаралари ичида қадрлайдиган реалист/ҳақиқатчи бир низомдир.

17. Ақлни асос қилиб олган, ақлгагина ишонган файласуфлар. (Мухаррир.)

Ҳассос тарози

Кўзнинг кўриш қобилияти, қулоқнинг эшитиш қобилияти чегараланган бўлганидек, ақлнинг идрок қилиш қобилияти ҳам чегаралангандир. Кўз кўра олган чегаранинг нари ёғида ҳам кўрилмаётган ҳисобсиз борлиқ мавжуд. Қулоқнинг ҳам эшитиш қобилиятидан ташқарида қолган қанчалаб эшитилмаётган овозлар бор. Худди шулар каби, ақлнинг ҳам идрок қилиш қобилиятидан ташқарида қанчадан-қанча ҳақиқатлар бор. Ақл бу ҳақиқатларни комил маънода идрок этишдан ожиздир.

Буюк Ислом олими, жамиятшунос ва тарих фалсафасининг бобоси ҳисобланган Ибн Халдун бу хусусда бундай дейди:

“Ақл соғлом тарозидир. Аммо у билан Оллоҳга ва охиратга оид масалаларни, пайғамбарлик ҳақиқатларини, ақл ташқарисидаги ҳақиқатларни ўлчаб олмайсиз. Бу бир фойдасиз ғайрат бўлади,

холос. Ахир эси бор киши “Ниҳоятда аниқ тортаркан” деб заргарнинг нозик тарозисида бутун бошли тоғни тортишига уринмайди-ку. Тарозининг тўғрилиги, салгина оғирликни ҳам сезиши бор гап, аммо унинг кучининг чегараси бор. Шунга ўхшаб, ақлнинг “билиши, ажратиши, англаши” кучи ҳам чегаралидир, ундан ташқарига қадам қўя олмайди”¹⁸.

Қаранг, шоир Зиё Поша бу ҳақиқатни қандай ҳам гўзал ифодалаган:

“Идроки маолий¹⁹ бу кичик ақлга керакмас,
Зеро, бу тарози бу қадар оғирликни тортмас”.

Яъни, ақлнинг белгиланган бир чегараси бор, унинг орқаси ё жаннат, ё адашишдир. Қанча мукамал бўлса ҳам, 220 вольтлик токка ишлайдиган асбобни 2500 вольт электр билан ишлатишга ҳаракат қилсангиз, у мукамал асбоб дарҳол ишдан чиқади. Худди шунингдек, ақлнинг салоҳиятини чегарасиз деб ҳисоблайдиган айрим фалсафачилар умрларини руҳий касалхоналарда тугаллагани ёки ўз жонларига қасд қилиб ўлгани бу ҳақиқатнинг бир бошқа ифодасидир.

18. İbn-i Haldūn, ‘Mukaddime’, sf. 473.

19. Маолий – улуғликлар, буюкликлар. (Мухаррир.)

Сафолат бозоридан саодат қидирилмайди!

Вахий бошлаган йўлни қўйиб бошқа йўл билан ҳақиқатга етмоқчи бўлган файласуфлар таъсирларига тушган инсонларни доимо саодат ўрнига қашшоқликка, ҳақиқат ўрнига залолатга етаклаганлар.

“Â’mâkî Науâl” номли асарида Шаҳбандарзода Филибалик Аҳмад Хилмий мажозий бир ҳикояни келтириб, сафолатни²⁰ саодатга айлантириш йўлига ишора қилади. Бу ерда биз ҳодисанинг қисқача баёнини айтақоламиз:

Моддиюнчи (материалист) фалсафага маҳлиё бўлиб руҳий бўҳронлар ичра қовурилган ва энди ҳузур ва саодат излаган ҳикоя қаҳрамони Рожи най оҳанги жўрлигида Айнали Бобо ўқиган чуқур маъноли шеърни эшитиб қолади ва унинг таъси-

20. Сафолат – эътиборсизлик, қийматсизлик, тушқунлик, тубанлик; қашшоқлик. (Мухаррир.)

рида аъмоки хаёлга, яъни, хаёл оламининг тубсиз теранликларига ғарқ бўлади. Ўзини бир мажлисда тасаввур этади. У ерда пайғамбарлардан тортиб файласуфларгача, улуғ шахслардан тортиб нодон кимсаларгача бор эди. Бутун инсониятни тамсил этучи “Башарият” исмли бир одам чинакам бахт-саодат дардида ўкириб йиғлаганча бир чора ахтарар эди. Фарёд аралаш бундай дерди:

– Менга айтинглар, марҳамат қилинлар: ҳам хаётдан жирканиб кетяпман, ҳамда усиз туrolмайман. Нима бўлади, айтинглар, саодатнинг нима эканини баён қилиб беринлар!

У мажлисда ўтирганлардан айримлари оёққа калкиб жавоб бера бошладилар:

Конфутсий: “Саодат бир лаган гуручпаловга бутун лаззатларни сиғдиришдир”, деди.

Афлотун: “Доимо буюкликларни ўйлашдир”, деди.

Арасту: “Мантиқ! Мана саодат!” деди.

Зардушт: “Қоронғуликда қолмаслик”, деди.

Барахман: “Саодатми? Ким нимани гумон қилса, унинг аксидир!” деди.

Будда: “Саодат, йўқ бўлишнинг гўзал исмларидан биридир. Нирвана, эй Башарият, Нирвана (бўшлик)!” деди.

Бу сўзларни эшитган Башариятнинг ақли коришди:

– Сизлар ўзларингизга ҳам фойдали бўлолмадингизлар. Фақат саодатдан маҳрум ҳолда умр ўтказдингизлар. Сизлар айтган нарсаларда саодатдан асар йўқ! Саодатда на ўзларингиз яшадингизлар, на сизларга эргашганларга яшатдингизлар, – деди.

Сўнгра саодатни пайғамбарлар изоҳлашди. Энг охири пайғамбарлар имоми ва сўнггиси Ҳазрати Муҳаммад Мустафо (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) Башариятга хитоб қилиб, бундай дедилар:

– Эй Башарият! Саодат ҳаёт ва воқеотни бўлгани каби қабул этиш ва унинг машаққатига рози бўлиш, ислоҳи учун ҳаракат қилишдир.

Башарият излаган жавобини топган эди, ўрнидан туриб кетди:

– Эй Оламларнинг Фаҳри! Эй Оламларга раҳмат! Эй улуғ Пайғамбар! Ёлғиз сиз Башариятнинг дардларини англадингиз ва унинг даъвосини топдингиз!.. – деди²¹.

Бу ифодаларнинг маъноси илоҳий йўл билан тайин этилган ҳолатларни (яъни, мутлақ тақдир-

21. Боқинг: Â'mâkî Hayâl, sf. 97-101. Sebil Yayinevi, İstanbul 1993.

ни) эътирозсиз қабул қилиб, уларни ўзгартиришга беҳуда уринмасликдир.

Бу нарсa Ислoм дунё қарашининг “реализмини”, яъни, ҳақиқатга таянишини билдиради. Илоҳий белгиланган нарсани ўзгартиришга уринган одам, у иш қатъиян мумкин бўлмагани учун, жуда оғир, лекин натижасиз курашлар гирдобига солади, оромини йўқотади.

Ҳузурнинг давоси розилик ва ғайратдир

Биз яшаётган бу ўткинчи ҳаётда, илоҳий имтиҳон ҳикматига кўра, гоҳ қаҳр, гоҳ эса лутф жилвалари намоён бўлади. Асл маърифат – иродамизни Жаноби Ҳақни рози қиладиган истиқоматда яшаб, бу қаҳр билан лутф оралиғидан муваффақият билан чиқа олишдир. Пайғамбар (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) бу ҳақиқатни мана бундай изоҳлаганлар:

“Мўминнинг вазияти ҳақиқатдан ҳам ҳавас қилишига ва лол қолишига арзигулик. Чунки ҳар ҳолати ўзи учун бир яхшиликка васила бўлади. Бундай бир хислат фақатгина мўминда бор: бир нарсадан севинса шукр қилади – бу унинг учун яхшиликдир; бошига бир бало келса сабр этади – бу ҳам унга яхшилик бўлади”²².

Башарий ҳузур ва саодатнинг биринчи шарти Яратувчимиз тақдирига розиликдир.

Иккинчиси ҳаётни ўраб олган шартлар оғир эканига қарамай, ўнгласа бўладиган салбийликларни тузатиш учун ғайрат қилишдир.

Бу ҳам ҳаёт ва ҳодисалар ичкарисиди башарий ирода ва ғайратга мавзу бўладиган баъзи хусусиятлар (яъни, тақдири муаллақ²³) ҳам борлигини кўрсатади. Инсоннинг шундай бир ғайрат қилиши айтилишида унда **“ирода эркинлиги”** борлигидандир. Акс ҳолда, ҳеч бир манфийликни тузатиб бўлмайди дегандек бир фикрга бориб қолинса, одам боласини умидсизлик-тушкунлик қоплаб олади ва натижада киши танбал бўлиб қолади. Яъни, иродасини кўрсатмайди-да: “Тақдирим шунақа бўлса, мен нима ҳам қила олардим!” дея ҳаракат қилмай қўяди.

Бунга кўра, одам боласига яратилишдан берилган устун фазилатлар кўз ўнгида тутилса, у беҳуда иш билан шуғулланаётгани очиқ тушунилади. Шу каби, ғарбликлар “фатализм”²⁴ деб атаган ҳолат ҳам тақдирни шунақа хато тушунилишидан бошқа нарса эмас.

Чунки Исломда тақдирнинг муаллақ қисми ҳам бор, у инсоний иродага боғлиқ ҳолда юзага

23. Қадари муаллақ – жузъий иродага боғлиқ ҳолда юзага чиқажак тақдир. (Мухаррир.)

24. Фатализм – тақдир экан деб иродани буткул ишлатмаслик. (Мухаррир.)

чиқади. Яъни, баъзи ишлар банданинг истаги натижасида яратилади. Йўқса, имон асосларидан бири бўлган: “...хойриҳи ва шарриҳи миналлоҳи таъала” – “Хайр (яхшилиқ) ва шарр (ёмонлик) Оллоҳ таолодандир” ифодаси ҳамма нарсани Оллоҳ таоло ҳеч ўзгармас шаклда белгилаган деган маънода эмас. Бу ҳар ишда Оллоҳнинг иродаси бор эканини, Унинг билими ва иродасисиз ҳеч нарса амалга ошмаслигини билдиради.

Агар олдин Оллоҳ ирода этган бир иш сўнгра банданинг ҳаракати билан ва илк иродага боғланиб юзага чикса, бу **“қадари мутлақ”**дир. Туғилиш, ўлим, ирк, умрнинг узун ё қисқалиги каби ишлар... Булар асло ўзгартирилмайди ва булар сабабидан бандага охиратда мукофот ёки жазо бўлмайди. Бу каби воқеалар банданинг охиратдаги масъулият миқдори белгиланишида бир асос бўлади, холос.

Жаноби Ҳақ инсонлар ва жинларга жузъий бир ирода берган, айрим хусусларда аниқ бир ҳаракат эркинлиги билан таъминлаган. Бу ҳолат банда афзал кўрган нарса ва ишлар ҳам Оллоҳнинг изни билан амалга ошишини билдиради ва бунга **“қадари муаллақ”** дейилади. Шундай масъулият майдони бор бўлгани учун ҳам Пайғамбар (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) ҳаётда учрайдиган салбийликларни тузатиш учун ҳаракат қилиш таълимотини ўргатганлар. Бу ҳолатни ушбу мисол билан изоҳлаймиз:

Бир ота боласини ўйинчоқ дўконига олиб кирса ва унга: “Бу дўкондан хоҳлаган ўйинчоғингни ол, ихтиёр ўзингда”, деса, аммо оталик меҳрибонлиги билан “Униси фойдали, буниси зарарли, деса-ю, боласини ўз ҳолига бўш қўйса, бола ўзи учун зарарли ўйинчоқни танлаган тақдирда истаса пулини тўламаслиги — боласининг истагини натижасиз қолдириши ёки бошида берган танбеҳига кўра: “Майли, ўзинг танлаган ўша ўйинчоқни ол, лекин мен огоҳлантирган зарарга учрайсан!” дейиши мумкин.

Бу олам гўё ўша ўйинчоқ дўкони кабидир. Биз инсонлар анов болага ўхшаймиз. Оллоҳ таоло пайғамбарлар ва китоблар юбориш орқали бизга нима зарару нима фойда эканини билдиргани — ла тамсил ва ла тамсил²⁵ — меҳрибон у отанинг огоҳлантириши кабидир.

Куллий²⁶ ирода ёлғиз Ўзида эканидан Жаноби Ҳақ бандаси ишига “Холиқ” сифати билан аралашиб уни яратиши отанинг пул бериб болани орзусига етказганига ўхшайди. Баъзида орзу қилиб сабабларини ҳам ўрнига келтириб ҳаракат қилишимизга қарамай орзуимизни амалга ошира олмаган ҳолатимиз ҳам шундайдир.

25. Ла ташбиҳ ва ла тамсил — ўхшатган каби бўлиб қолмасин; яъни, ўхшатиш камчиликли, айнан ўзига мисол бўла олмайди.

26. Куллий — умумий, бутун; кўп, ҳаммаси. (Мухаррир.)

Бутун бу кайфиятлар, тепада изоҳлаганимиздек, инсонлар ва жинлар имтиҳон учун яратилган бўлишларининг натижасидир.

Бу боқимдан қаралса, бандага лозим бўлгани ўз иродасини Жаноби Ҳақнинг иродасига бўйин сундириб, ўз орзу-ниятларини илоҳий ризога мос келишининг ҳаракатида бўлмоғи лозим. Чунки ояти карима бизга айти шуни марҳамат қилади:

“(Зотан) сизлар ўзларингиз учун яхши бўлган нарсани ёқтирмасликларингиз ва сизлар учун ёмон бўлган нарсани яхши кўришларингиз мумкин. Оллоҳ билур, сизлар билмассизлар”²⁷.

Чумоли ақлига кўра...

Филибалик Аҳмад Ҳилмийнинг “А’макӣ Науал” асарида инсониятнинг ақли етарли эмаслигига доир ҳикоя ҳам бор.

Рожи узок вақт кўришмаган Ойнали Бобонинг зиёратига борди. Бир оз суҳбатлашиб олингач, Ойнали Бобо унга куюк-суюқлиги ўртача бўлган бир қаҳва бериб, ўзи най чала бошлади. Рожи бу най ноласини тингларкан, яна хаёл оламининг тубсиз теранликларига ғарқ бўлиб кетади. Бир туш кўради. Асосан ҳаёт ҳам туш кабидир.

Тушида у гўё чумоли бекларидан бирининг шаҳзодаси эмиш. Саройда хусусий муаллимлардан таълим олар экан. Бир куни жуғрофия дарсини ўтаётган чумоли домла бек дадасидан рухсат олиб, дарсни ташқарида – табиат қўйнида бериш учун олиб чиқади. Ҳаво очик, қуёшли эди. Жаноб Муаллим: “Бу ерда шу тоғ бор, бу ерда бу дарё бор...” деб изохлаб бераркан, қўққисдан осмон

гулдираб, каттиқ сел ёға бошлади ва чумолилар-ни оқизиб кетаверди.

Ҳам инсон, ҳам чумоли идрокига эга Рожи лаҳзада инсонлигига дўниб, одам кўзи билан кўриб, аслида нима бўлганини билди: чумолилар момақалдиروق деб ўйлагани шу яқин-теваракда ўтлаб юрган икки айғирнинг кишнаши, сел бўлиб кўрингани эса, у икки айғирнинг бир хил вақтда сийгани эди.

Ниҳоят, бу фалокатдан қутилган чумолилар муаллимлари билан мактабга қайтдилар. Чумолилар шундай очиқ қуёшли кунда бу ҳодиса қандай юз берганини чумолича фикрлар билан жудаям илмий ва мантиқий изоҳлар қилишди.

Аммо буларнинг ҳеч бири ҳақиқат эмас, уму-ман унга алоқаси йўқ эди.

Рожи инсон назари билан қарай олгани учун янада кенг майдонни кўра олган, аммо ҳозир у кўрганларини айтса ҳеч ким ишонмаслигини сезар эди. Шунинг учун чумолиларнинг ҳақиқат-га алоқаси бўлмаган сўзларини сабр билан эши-таркан, бир лаҳзада ҳорғин отларнинг ҳоли кўз ўнгига келди...

Узун қаҳқаҳа гулдуроси билан ҳаёл олаmidан уйғонди. Қараса, Ойнали Бобо ҳам кулганича бир шеърни паст овозда ҳиргойи қияпти:

Қуёш ёнар, олам айланар,
Бир кун келар – ҳаммаси сўнар.
Эй соҳиби илму ҳунар,
Билармисан, сабаби ким?..²⁸

Бу ҳикматли ҳикоя ифодасига кўра, коинотдаги ҳисобсиз ҳақиқатларнинг моҳиятини англашда одам боласининг ақли чумолилар ақлидан фарқи йўқ.

Нубувват нури ёритган ҳақиқатлардан хабарсиз, ваҳий бошлаган йўлга юрмаган инсоннинг ақли коинотни қуршаган илоҳий қудрат ва азамат тажаллиларини идрок этиш масаласида ўша чумолилар идрокидан фарқланмайди.

Шу ўринда бир нарсани айтиб қўйиш керак: Оллоҳ таолонинг инсониятга бўлган раҳмат ва эҳсонларининг бир кўриниши тушлардир. Нега деганда, ҳаётнинг метафизик²⁹ ҳақиқатларини англашда тушлар бир раҳбардир. Тушда ҳаётда юз бериши мумкин бўлмаган қанчадан-қанча ҳодиса юз беради. Бу ҳам бизга охират аҳволи ҳақидаги исломий баёнларнинг тўғрилигини янада қулай идрок қилишимизга бир имкониятдир.

28. Боқинг: Â'mâkî Hayâl, sf. 113-117. Sebil Yayınevi, İstanbul 1993.

29. Метафизик – мавҳум, аниқ бўлмаган. (Мухаррир.)

Дикқат қилинг: бу ҳикояда воқеанинг аслини идрок қилишга ҷумолиларнинг ақли етмади. Худди шунингдек, пайғамбарлар ва уларнинг изидан юрган солиҳ кишилардан бошқа, инсониятга қутилиш йўлини кўрсатиш ва уларга ўрнак бўлиш даъвосидаги бутун инсонлар ва, хоссатан, ҳамма нарсани ўз ақли билан тушунтириб бермоқчи бўлаётган файласуфлар ақли ҳам ҳар ишнинг моҳиятини англашга кучи етмайди, ожизлик қилади.

Пайғамбарлар илоҳий ваҳийга суянганлари учун бир-бирларини тасдиқловчи ҳидоят йўлбошчилари бўлиб келдилар. Файласуфлар эса, илоҳий қувватдан маҳрум бўлганлари ва маънавий тарбиядан ўтмаган нафсларининг ҳукмига бўйин сунувчи етарсиз ақллари билан фикр қилганлари учун доимо бирлари “яратган” тизимни иккинчилари чўктириб ва бир-бирларини ёлғончига чиқариб умрларини зое қилишади.

Умрининг кўп қисмини фалсафа гирдобларида бўш хаёлларга берилиб ўтказган, сўнгра ақл ёлғиз ўзи етарли эмаслигини англаб етиб, ниҳоят теран диний изланишларга юз бурган Паскал бундай дейди:

“Фалсафа бутун эътибори билан субъектив қарашларни ўртага қўяди. Масалан, Пирена тоғларининг бу томонида тўғри деб қабул

этилган нарса нариги томонида хато ҳисобланади. Ҳудудни иккига бўлиб оқиб ўтган дарёнинг бир тарафида одам ўлдиришини жиноят дейилса, нариги тарафида қаҳрамонлик дейилади”.

Кема кетиб бўлгач кирган ақл кимга керак?

Фалсафий тушунча маҳсулларини тўласича хато деб бўлмайди. Файласуфларнинг ҳам ҳаёт ва коинотни кузатиш, таҳлил ва тафаккур қилишда эришган ютуқларига қарасак, баъзи тўғриликларни-да кўрамиз.

Масалан, янгича (модерн) фалсафа ва ратсионализмнинг бобоси ҳисобланадиган математикчи файласуф Декарт (Descartes, 1594-1650) “борлиқ далили”дан ҳаракат бошлаб юритган ақлий мулоҳазалари *ҳақиқатнинг тамал манбаи илоҳий ваҳий экан* деган натижани берди. Яъни, ақли билан шундай хулосага келди. У “Метафизик тушунчалар” асарида бундай дейди:

“Оллоҳ мукаммал ва нуқсонсиз, адашмас ва адаштирмас бир борлиқдир. Бунга кўра, Унинг билиши ҳам нуқсонсиз бўлиб, тўғридир. Оллоҳ мукаммал бўлгани учун адашмайди. Адашмасли-

гига кўра, билими тўғри, адаштирмаганига кўра, билдиргани тўғридир. Мен коинотни яратдим деса, яратгандир, бу тўғридир. Шундай экан, мутлақ билгининг манбаи Оллоҳнинг тўғри билгисидир”.

Паскал ҳам айнаи қарашни қўллаб бундай деган:

“Борлигимизнинг теранликларидан келган ва бизга ўлмас эканимизни билдирадиган бир садо бор, у Оллоҳнинг бизда тажалли этгувчи иршод садосидир”.

Ҳа, Оллоҳнинг борлигини қабул этиш ақлий бир зарурат деган хулосага етган Декарт, Спиноза, Паскал, Кант ва буларга ўхшаган файласуфлар инсон қўли билан ўзгартирилган ботил динларининг асосларини танидилар, аммо, сал тепада таъкидлаганимиздек, салбий руҳдаги тарбия (“манфий шартланма”) туфайли ҳақ дин Исломни етарли даражада танимадилар ва шунинг учун ўз тўғри хулосаларини такомиллаштира олмадилар. Яъни, динга ҳурмат кўргазган бу хил файласуфлар икки жаҳон саодатининг илк ва тамал шарти бўлган “тавҳид ишончи” билан шарафланганларига доир бир хабар қайд кунимизга қадар етиб келмаган.

Нажиб Фозил таъбири билан айтганда, улар:

“Ислом кemasига шундоққина яқин келиб, лекин яна бир одим ота олмай қолганлари сабабли охирги кемани ҳам кетказиб юборган одамларга ўхшайдилар”³⁰.

Одамни абадий кутилиш эшигигача олиб келиб, у эшикдан ичкарига қадам қўйдирмаган ақл ва фалсафа нимага ярайди?!

Нажиб Фозил илгари сурган ушбу фикр ҳам жуда маънолидир:

“Фалсафа – ақл ўз ҳукмдорлигини кўрсатиш учун қурган муассасадир... Лекин тўғрини топдиган эмас, хатони тўғрилайдиган муассаса... Фалсафадаги ҳар мактаб бошқасининг хатосини кўрсатаркан, тўғрини айтади”³¹.

Шу сабабли динни тан олувчи фалсафачиларнинг қарашлари худосиз ва моддиюнчи фалсафачиларнинг инкорчи заҳарига “заҳарни кесувчи” моҳиятида бўлиб, ундай қарашлар яроқсиз эканини исботлаб берганлари учун, бутунлай фойдасиз эмасдир. Мисол учун, “манфий шартланма”лар натижасида оят ва ҳадисдан келтирилган далилларга ақллари ва қалбларини абадиян беркитган баъзи дин душманларини фалсафа ичидан келти-

30. Necip Fazıl Kısakürek. Batı Tefekkürü ve İslâm Tasavvufu, sf. 51. Büyük Doğu Yayınları, İstanbul 2012.

31. Шу асап, sf. 14.

рилган далиллар билан овозини ўчира олганлари маълумдир.

Бадиуззамон ҳазратлари Қуръонга уйғун келадиган фалсафий тафаккур маҳсуллари раъд этиш керак эмаслигини ва бу нуқтада ҳақ билан ботилни бир-биридан ажратиш лозимлигига ишора қилиб бундай деган:

“...Шиддат-ла савалаётганимиз ва ҳужум қилаётганимиз фалсафа мутлақ эмас, балки зарарли қисмигадир. Чунки фалсафанинг инсоният ижтимоий ҳаётига, ахлоққа, инсоний камолотга ва санъатнинг³² тараққийсига хизмат қилган фалсафа ва ҳикмат қисми Қуръонга терс келмайди. Балки Қуръоннинг ҳикматига хизматкордир, зарар бермайди...

Иккинчи қисм фалсафа эса инсонни залолатга, илҳодга³³ ва табиат ботқоғига³⁴ туширишига сабабчи бўлгани каби, сафоҳат³⁵ ва лаҳвиёт³⁶

-
32. Санъат – 1) усталик; ҳунар; маърифат; 2) бир нарсани гўзал яшаш. (Мухаррир.)
33. Илҳод – 1) тўғри ишончдан чиқиш; имондан қайтиш, инкор; 2) Оллоҳнинг борлигига, бирлигига ишонмаслик, динсизлик. (Мухаррир.)
34. Табиат ботқоғи – ҳақиқий Яратувчини инкор этиб, табиатга яратувчилик сифатини бериш ботқоклиги. (Мухаррир.)
35. Сафоҳат – 1) завқ ва ўйин-кулгига муккадан кетиш; 2) ақлсизлик. (Мухаррир.)
36. Лаҳвиёт – ўйинлар, кўнгилхушликлар; беҳуда ишлар. (Мухаррир.)

*(исроф ва беҳудалик) билан гафлат ва залолатни натижа берганидан ва сеҳр каби галатиликлари-ла Қуръоннинг мўъжизакор ҳақиқатларига терс-тўқнаш келгани учун биз ёзган асарлар, ўртага қўйган мезонлари, қувватлик ҳужжатли солиштирмалари билан фалсафанинг йўлдан чиққан қисмига жиддий аралашади, танбеҳ ва таъзир беради. Аммо тўғри йўлдаги (мустақим) ва манфаатдор фалсафага аралашмайди...*³⁷

*“Фалсафанинг руҳсиз, сўник ҳақиқатлари Қуръоннинг порлоқ, руҳли ҳақиқатларига тенг кела олмайди”*³⁸.

Бошқа тарафдан, аҳли сунна ишончига кўра, ақл Оллоҳнинг фақат борлигини идрок қилишга ярайди. Бундан бошқаси учун, яъни, Оллоҳнинг зотини ва субутий сифатларини тушиниб етиш, Унинг олий – ҳар турли сифатлардан, эҳтиёжлардан пок, бутун комил сифатлар билан сифатланган, идрок этиб бўлмас даражада мукаммалликда ягона илоҳ эканига ишониш ва яна Унинг инсониятга таблиғ этган ҳақиқатларини топиш хусусида етарли эмас деб қабул қилинган.

Туйғу аъзоларимиз ёрдамида қамрай олмаганимиз баъзи нарсаларни ақлимиз билан идрок эта

37. Боқинг: Â'sâ-yı Mûsâ, sf. 4. Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1958.

38. Боқинг: Sözlər, sf. 351. Enver Neşriyat, İstanbul 1995.

олганимиздек, ақл кучи етмаган баъзи нарсаларни фақат пайғамбарларнинг таблиғи ёрдамида идрок эта оламиз.

Бунга бир мисол тариқасида Имом Раббоний (рахматуллоҳи алайҳ) ҳазратлари бундай деганлар:

“Неъмат берганга шукр қилишимиз керак-лигини ақл қабул этади, лекин бу шукрни қандай ифодалашни бизга фақат пайғамбарлар ўргатишади... Агар ҳурмат ва шукрларимизни қандай ифодалашни Оллоҳдан ўрганмасак, у қабул бўлмайди. Кўплар Оллоҳни улуғлайман деб баъзи сўзларни сўзлайди, бу сўзлар билан улуғлаш у ёқда турсин, аслида ерга урган ҳисобланади. Оллоҳга қандай шукр этишни ўрганишининг ягона йўли фақат ваҳий орқалидир”³⁹.

Шу сабабдан ақл ваҳийнинг ёрдамига мутлақо мухтождир. Бу илоҳий ёрдам бўлмаса, одам болаларининг идроки комил бўла олмайди ва қарама-қаршиликларга тойиб кетишдан, хато йўлларга адашишдан қутилолмайди.

Шунинг учун динни инкор қилгувчи худосиз ва моддиюнчи фалсафачилар бир ёқда турсин, динга аҳамият берган фалсафачиларнинг фикрларини ҳам исломий ҳақиқатлар ўлчовида ўлчаб, тўғриларини янглишларидан ажратиш керак.

39. ‘Maktûbât’, с. III, 23. Mektup.

Бу эътибордан, “ҳақ диндан” озиқланмаган фалсафа инсонга ҳақиқатни танитолмайди. Нисбий ва ўтувчи бўлмаган, мутлақ абадий бўлган ишончларни фақат ҳақ дин ўртага қўя олади.

Чунки пайғамбарлар ўз ҳой-ҳавасларидан гапирмайдилар, **“Оллоҳ таоло таълимотларини”** етказадилар. Файласуфлар эса **“менимча, шундай”** деб шахсий ва изофий ҳукмлар берадилар.

Феълий ўрнакка эҳтиёж

Инсоният тарихида бирон-бир файласуф қарашларини ҳаётга татбиқ этиб саодату саломатликка етган бирон гуруҳ ё қавм йўқ. Улар илгари сурган ғоялар яшовчан эмас, қуруқ назариялардан иборатдир ва эски кутубхоналарнинг чанг босган тоқчаларида ётган китоблар саҳифалари ичида қолиб кетишга маҳкумдир. У ғояларни ҳаётга кўчиришни истаган айримлари эса ер юзини қон ва кўзёшига тўлдиришдан бошқа ишга ярамади ва қисқа бир муддат ўтиб-ўтмай тарих ахлатхонасига ташланди.

Масалан, Арасту ахлоқ фалсафасининг бир қанча қонун-қоидалари тамалини қўйган, аммо шунга қарамасдан, унинг фалсафасига ишониб ҳаётига татбиқ қилиб саодатга эришган бирор кишини билмаймиз.

Афлотуннинг “Жумхурият” номли утопияси⁴⁰ ҳам хаёлий бир давлат тасаввуридан нарига ўтмаган.

Яна Ислом оламида етишганига қарамасдан, фалсафага кўпроқ эътибор қаратган Форобийнинг хаёлида жонлантиргани “гўзал шаҳар ва идеал жамият”га доир фикрларини ўз ичига олган “ал-Мадина тул Фодила” (“Фазилатлар шаҳри”) номли аса-рида илгари сурилган ғоялар ҳеч қандай татбиқотга имкон тополмади ҳаётда. Чунки булар ҳаётда олдин яшаб синовдан ўтказилган ҳақиқатлар бўлмаганидек, қаламга олинганидан кейин ҳам яшаб кета оладиган хусусиятларга эга эмас эди. Форобийнинг ғарбдаги типик мисоли Нитше (Nietzsche) эса бир “super human” (идеал инсон)ни тасаввур этган. Лекин у бундай инсон учун тасвир этган ўзига хос хусусиятлар, афзалликлар, нумунаи имтисол⁴¹ шахсиятлардан ва ҳаётга татбиқ имконидан маҳрум бир назария (утопия)дан иборат бўлиб қолган.

Холбуки, Ислом пайғамбарларнинг ўрнак ҳаёти каби феълий ўлчовларга ва ҳаракат мукамаллигини ўртага қўйган ўлчовларга эга идеал бир тизимдир. Ҳақ – ботил, тўғри – хато, гўзал – хунук

40. Утопия – ҳаёлда ишлаб чиқилган, ҳақиқатга айланиши мумкин бўлмаган ғоялар. (Мухаррир.)

41. Нумунаи имтисол – мисолга намуна бўла оладиган. (Мухаррир.)

каби сифатлар одатда ҳар бири бир этикет каби-дир. Буларни хоҳлаган кўринишда қўллана оласиз. Лекин бу этикетлар амалий-феълий мисоллар билан дастакланмагунча янглиш таъвирларда қўлланиш эҳтимоллари ҳар доим боқий тураверади.

Ҳолбуки, Оллоҳ таоло Пайғамбаримизни (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) қавмлари ичида энг ожиз ҳолдан – “етим гўдак”ликдан энг кучли ҳолга – “давлат бошлиғи”лигигача кўтарди, пайғамбарликдек энг юксак мақомгача юксалтирди ва ҳаётнинг ҳар турли кўринишлари ҳақида у зотнинг мукамал ишларини башариятга бир феълий ўлчов, ҳаракат намунаси ва ҳаёт дастури қилди.

Жаноби Ҳақ Қуръони каримни бир онда ёки қисқа бир даврда эмас, балки суюкли элчисининг 23 (йигирма уч) йиллик пайғамбарлик ҳаёти давомида кетма-кет туширди. Ҳар бир тушган ҳукм оятини энг олдин “*усваи ҳасана*” эгаси, яъни, гўзал ўрнакли Пайғамбар (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) ўз ҳаётларида яшаб кўрсатиб умматга жонли бир шаклда шарҳ ва изох қилганлар.

Худди Қуръони карим каби, Пайғамбарнинг (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) хатти-ҳаракатларидаги бу мукамал ўрнаклар ҳам жонли бир ўлчов-мезон ўлароқ сақлангандир. Бу ҳам ҳаётни қандай яшаб ўтказиш ҳақида амалий мисоллар шаклида умматга лутф қилингандир.

Нитше (Nietzsche)да бундай феълий ўлчовлар бўлмагани учун унинг “*super human*”и амалга ошиши имконсиз бир назария ҳолида қолишга маҳкумдир. Инсон ақлининг маҳсули бўлган ҳеч бир инсоний ахлоқ тизими Ислом эришган феълий ўлчов мукамаллигига эриша олмаган.

Пайғамбарлар ва уларнинг изидан юрган Ҳақ дўстлари – олим ва ориф зотларни мисол қилинароқ, улар таблиғ ва талқин этган ҳақиқатлар ҳаётга татбиқ этилган ҳамма даврда жамиятлар ҳузур ва саодатга эришган эдилар. Чунки Оллоҳ таоло бутун инсониятнинг яшаш тарзи мукамал бўлиши учун Ҳазрати Пайғамбарни (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) бизга бир намуна қилиб қўйган эди. Ояти каримада:

“(Эй мўминлар,) сизлар учун – Оллоҳдан ва охират кунидан умидвор бўлган ҳамда Оллоҳни кўп ёд қилган кишилар учун Оллоҳнинг элчисига гўзал намуна (усватун ҳасана) бор”⁴².

Жаҳолат ва зулмда қаттиқ кетганидан инсонлик даражаси гўё уммон тубига тушиб қолган одамлар Оллоҳ элчисининг таблиғи ва иршоди билан у зотнинг намуна бўлувчи ҳол ва ҳаракатларидан ўрнак олган ҳолда инсонийликда, фазилатда, ахлоқда, марҳамат, шафқат, ҳақ ва адолатда улкан чўқкиларга чиқа олди.

Ислом ҳуқуқининг энг муҳим сиймоларидан бири бўлмиш Карофийнинг (в. 684) ушбу сўзи бу ҳақиқатни ёрқин ифодалайди:

“Расулуллоҳнинг (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) бошқа ҳеч бир мўъжизаси бўлмаса ҳам, у зот етиштирган асҳоби киром у зотнинг пайғамбарликлари исботига етарли бўлар эди”.

Зеро, Пайғамбар (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) тарбиялари натижасида ширк, қоронғулик ва жоҳиллик даҳшатидан қутулган у жамият инсонликнинг фазилат осмонида порлаган юлдуз шахсиятлар ҳолига келди. Улардан кейин келган мўмин насллар ҳам инсоният ҳозиргача ҳавас билан қарайдиган муҳташам бир Ислом маданиятини барпо қилишди.

Фаранг тарихчиси ва мутафаккири Ламартин Оллоҳ элчиси (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) даъвосида эришган муваффақиятлардан таъсирланиб, у зотнинг буюк муаззам бир даҳога эга эканларини бундай баён қилади:

“Агар инсон даҳосининг энг чўққисини аниқлаш ўлчови гоя буюклиги, воситалар кичиклиги, натижа улуглиги бўлса, ҳозирги замоннинг энг буюк шахсларини Ҳазрати Муҳаммад билан қийёслашга ким журъат қила олади?!”

Уларнинг энг машҳурлари лашкарлар ташкил қилишди, қонунлар чиқаришди, салтанатлар қуришди, лекин натижада кўпинча кўзлари ўнгида емирилган моддий қувватларни майдонга келтира олишди, холос.

*Ҳолбуки, у фақат лашкарларни, ҳуқуқ тизимларини, салтанатларини, қавмларни ва хонадонларни эмас, дунёнинг учдан бирини эгаллаган милёнларча инсонларни ҳаракатга келтирди!*⁴³”

Яна инглиз ёзувчиси Томас Чарли (Thomas Carlyle) бундай дейди:

“Бошида тоғ бўлган ҳеч бир император кийимини ўз қўли билан ямаб кийган Ҳазрати Мухаммадчалик севги ва ҳурмат кўрмаган!”

Чунки Фаҳри Коинот ҳазратлари (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) ўз ҳаво ва нафсларидан гапирмаганлар, ўртада туриб одамларга ваҳийни етказганлар. Шунинг учун ҳам таъйиди илоҳийга⁴⁴ эга эдилар.

Саодат асридан кейинги замонларда Исломни энг порлоқ суратда жамият ҳаётига татбиқ этган давлатлардан бири, ҳеч шубҳасиз, Усмонли давлатидир. Аждодларимиз буюк садокат, ихлос ва муҳаббат билан Пайғамбар (соллаллоҳу алайҳи ва

43. A. de Lamartine, L'histoire de la Turquie.

44. Таъйиди илоҳий – илоҳий қўллов. (Мухаррир.)

саллам) йўлларида юриб мухташам бир маданият курдилар.

Масалан, ғарб утопик ёзувчиларидан италиян файласуфи Томассо Кампанелла (Tomasso Campanella)нинг “Қуёш Давлати” номли асарида аجدодларимиз Усмонли маданий савияда нақадар мухташам бўлгани унга илҳом берганини эътироф этган. Бу ҳодиса ҳам одам болалари ҳаётга татбиқи мумкин бўлмаган башарий фалсафалар билан эмас, балки ҳаёт дини бўлган Ислом билангина ҳузур топа олиши ҳақиқатининг ҳисобсиз мисолларидан биридир.

Ақл кифоя қилса эди

Яратган бандалари хусусиятларини Оллоҳ таоло, ҳеч шубҳасиз, улардан ҳам яхшироқ биледи. Ақл эса ҳақиқатга етишишда жуда заиф ва етарсиздир. Мана шу камчиликни тўлдириш учун Оллоҳ таоло инсониятга тарих бўйича, айрим ривоятларга кўра, бир юз йигирма тўрт минг пайғамбар юборган. Саҳифалар ва китоблар ваҳий қилиб инсониятни ҳақиқатга улаштириш учун буюк иноятлар кўрсатган. Бу ҳолат ҳам ақлнинг Ҳаққа ва хайрга, яъни, тўғрига ва ҳақиқатга етиш учун ёлғиз ўзи етарли эмаслигини кўрсатяпти. Ақл бу хусусда етарли восита бўлса эди, Жаноби Ҳақ инсониятга минглаб пайғамбар ва китоб юбормас эди.

Бошқа томондан, ҳаёт шартлари нима бўлса бўлсин, бутун инсоният “ўлим” ҳақиқати қарши-сида муштарак бир сесканиш ичидадир. Ҳаёт йўллари бориб-бориб ўлим уфқида ғойиб бўлиши

кўнгилларни теран ғамга ботиради. Зехнларда гўё заҳарли илондек қулча бўлиб ётган ва қимирлаши билан одамнинг таъбини тирриқ қиладиган “ўлим” ва “ундан кейини”га доир хаёлларни ваҳий ва пайғамбарлар иршодидан узоқ қолганлар ҳар даврда турли ботил тушунчалар билан овозини ўчиргилари, йўқотгилари ёки онгостига яшириб ташлагилари келган. Шундай, одамнинг ақли ҳазм қила олмайдиган бу аччиқ муаммони фақат ваҳий садосигина еча олади.

Бу ўткинчи ҳаёт йўлчилигида учрайдиган мажҳулликларни ойдинлатадиган, тугунларни ечадиган, зулматларни ёритадиган, ақл ва қалбни ҳар жиҳатдан энг қондирувчи далилларни ичига олган ягона илоҳий китоб Қуръони каримдир.

Улуғ Раббимиз бизларни жуда кўп ояти қари-мада инсоннинг яратилишидаги ҳикматларни, қои-нотдаги мислсиз низомни ва Қуръони каримнинг бир баён мўъжизаси эканини тушинишга чақиради. Инсонлик номига лойиқ шаклда яшашни истаганлар Қуръони карим тўғрилаб қўйган тафаккур дунёсига киришга мажбурдирлар.

Жимитдай келадиган бир уруғ унумли тупрок воситаси ила катта бир дарахт ҳолига келиб олган муаззам кўриниши каби, биздаги тафаккур, хаёлот ва ҳиссиёт ҳам Қуръони карим билан озуқаланиб куч олиши натижасида етиша оладиган қалбий

туйғу ва ҳақиқатлар-да ниҳоятда муҳташамдир. Бу боқимдан қарасак, Куръоннинг битмас-туганмас файзу ҳидояти бўлмаса эди, тафаккур ва туйғуларимиз унумли тупрокдан махрум қуруқ бир уруғ каби бўлиб қолар эди.

Шу сабабдан бизлар учун Куръони карим соясида юзага чиққан илоҳий икромнинг буюклигини ва азаматини идрок қилишдан ҳам каттароқ бир неъмат йўқдир.

Ҳа, кишилиқ жамияти кутубхоналарнинг чанг босган токчаларида ётгувчи қора жилдли фалсафа китоблари устига мук тушган “билимдонлар”нинг фикри билан саломат бўла олмайди. Балки Куръони карим ва унинг жонли бир шарҳи моҳиятидаги суннат билан йўғрилиб, илоҳий ҳикмат ва ҳақиқатлар билан камол топган мўминларнинг табиғ, танбеҳ ва иршодлари чинакам саодат ва саломатликка элтади.

Тарбияни илоҳий баёнлардан олмаган ақл одатда қутурган отга ўхшайди. Ундай отда манзилга соғлом етиб бўлмайди. Аксинча, йўлда учрайдиган жарликларга қулаб ҳалок бўлиши муқаррар. Бу юздан, қутуриб ваҳшийлашган отнинг қувватидан энг гўзал шаклда фойдаланиш учун уни юганлаб, ўргатилган ҳолга келтириш керак. Худди шунингдек, ақлни ҳам ваҳийнинг ва унинг шарҳи бўлмиш суннатнинг маънавий тарбияси остига олиб, **“ақли салим”** ҳолига келтириш зарур.

Фалсафий қарашлар илоҳий дастакка эга пайғамбарларнинг таблиғи ва иршодисиз ҳам ҳақиқатни англай оламиз деб даъво қилади. Аммо энг буюк ҳақиқатларни Оллоҳ пайғамбарлик ато этган мустасно қулларининг воситачилигисиз ўрганиб бўлмайди.

Бу ҳақиқатни Мавлоно ҳазратлари бундай ифода этганлар:

“Гўдак ақли ҳам: «Китоб билан машғул бўл!» дейди. Лекин бола ўз бошича китобдан бир нарса ўргана олмайди.

Касалнинг ақли ҳам уни табибга боришга ундайди, дўхтирхонага етаклайди, аммо ақли ўзига даво бўла олмайди.

Ҳар бир эзма Оллоҳнинг фазлу марҳаматига йўл топа олганида эди, Жаноби Ҳақ бунча пайғамбар юборармиди?”

Пайғамбарлар бутун инсоният учун Оллоҳнинг энг буюк неъматидир. Одамлар фалсафий тушунча, изланиш, тадқиқот, мушоҳада ва нафсни тозалаш билан минг йиллаб шуғуллансалар-да, пайғамбарлар ҳеч бир дунёвий мукофот кутмасдан Оллоҳнинг зоту сифатлари ҳақида берган мухташам илмнинг озгина қисмини ҳам қўлга кирита олмайдилар.

Бу хусусда Имом Раббоний ҳазратлари бундай деганлар:

“Пайгамбарлар оламларга раҳматдирлар. Оллоҳ таоло бу улуг инсонлар орқали биз каби жузъий ақл эгаларига ўз Зотини ва сифатларини билдирди, бизларни англашимиз нисбатида Зотига ва сифатларига махсус бўлган буюкликлардан хабардор қилди. Яна пайгамбарлар воситачилигида нималардан рози эканини, нималардан рози эмаслигини бизларга билдирди, дунёвий ва ухровий фойдаларимизни зарарларимиздан ажратилиш баёнини изҳор этди. Агар пайгамбарлар бўлмаса эди, башарият ақли на Оллоҳнинг борлигини комил ҳолда идрок эта олар ва на унинг буюкликларини англай олар эди”⁴⁵.

Ақлнинг тоқату салоҳияти тугаган нуқтада ҳақиқатлар ҳам тугайди деб ким айта олади? Ҳеч ким бундай дея олмайди. Худди шунингдек, у нуқтадан бошланиб сўнгсизликка боғланиб кетган ҳақиқатларга етиш истагини ҳам йўқотиб бўлмайди. Чунки бу табиий эҳтиёждир. Шу сабабли хоҳ динда, хоҳ диндан ташқари тафаккурларда ҳақиқатларнинг бу қисмига эътиборсиз қолинмаган. Метафизик масалаларга оид фалсафий тушунчаларнинг муаззам бир куллийёт ташкил қилганини ҳамма билади.

Бир оз тепада ёзганимиздек, илоҳий манбадан файз олган пайғамбарлар ҳаммалари бир-бирларини қўллаб-дастаклаб келганлари ҳолда ақлни асос қилиб олган файласуфлар ўзаро қарама-қаршилик ва келишмовчиликлардан қутила олмайди ва ўртага чиққан ҳар бир янги файласуф ўзидан олдингиларни танқид ва рад қила бошлайди. Бунда “мен”лик туйғуси ва нафсоний иддаоларнинг ҳам таъсири бор, аммо асл сабаб – ақл қарама-қаршиликларга тўлалиги, зиддиятлардан саломат қола олмаслигидир.

Ҳақиқатан, ақлдан туғилган билимлар шубҳа, тараддуд, хато, камчилик, унутиш ва адашиш таҳликаларидан ҳеч қачон тўла холи бўла олмайди. Чунки ақл оз ёки кўп даражада турли қаноатларнинг, бир қолипга тушган тушунчаларнинг, тева-рак-атрофдан келган ижобий ва салбий талқинларнинг таъсири остида бўлади. Ҳирс, ғазаб, хавас каби заифликлардан, унутиш, хорғинлик ва хато каби камчиликлардан бутунлай қутула олмайди. У етишган жуда кўп ҳукм ташқи рангларга бўянган ва аралаш-қуралаш ҳолда ўртага чиқади. Яъни, ақл эришган билимда албатта хатолик бўлади, ишончли манба бўла олмайди.

Ақлнинг йўли битта бўлса

Қадим Юнонда ақлнинг ожиз эканини кўрсатдиган машхур бир ҳодиса юз берган.

Бир ёш йигит ҳуқуқ илмини эгаллаш ниятида машхур софистлардан⁴⁶ Жўрж (Georgias)га мурожаат этади. Дарс учун белгиланган ҳақнинг ярми олдин берилади, қолган ярми талаба биринчи давода ютиб чиққан тақдирда берилади, деб келишишади. Бунинг маъноси – агар талаба илк даъвода ютиб чиқса, бу кўрсаткич устознинг мукаммал таълим берганини билдиради ва устоз хизмат ҳақининг иккинчи қисмини олишга ҳақли бўлади.

Лекин таҳсил охирига етгач, талаба муаллимига берган биринчи ҳақини етарли ҳисоблаб, иккинчи қисмидан воз кечишини устозидан талаб қилади.

46. Софист – балоғат файласуфи; сафсатачи, демагог. (Мухаррир.)

Бу истак юзидан илк даъво устоз билан талабаси орасида ўртага чиқади.

Иш маҳкамада кўрилади. Талаба ҳокимлар ҳайъатига:

– Мен бу даъвони ютиб чиқсам ҳам, ютқазсам ҳам бу пулни бермаслигим керак! – дейди.

Маҳкамадагилар:

– Нима учун? – деб сўрашади.

Унга жавобан йигит бундай дейди:

– Даъвони ютиб чиқсам, ҳукм қарорингиз бўйичадир, аммо агар ютқазсам, биринчи даъвони ютқазганим учун даъвочининг даъвоси қондирилмайди – бу пулни бермайман, чунки ўртадаги келишув шунақа бўлган.

Йигитнинг мантиғига қарши устоз файласуф ҳам ўз мантиғини илгари суради:

– Мен бу даъвони ютсам ҳам, ютқазсам ҳам бу пулни олишим лозим.

Ҳоким яна ҳайрон бўлади:

– Нега? – деб сўрайди.

Устоз файласуф ниятини тушунтиради:

– Ютиб чиқсам, ҳукм қарорингиз бўйичадир, лекин ютқазсам, даъвочи билан орамиздаги кели-

шувга кўра, ҳақимнинг иккинчи қисмини олишим керак. Чунки мен ютқазганим тақдирда у даъвони ютган бўлади ва ўртадаги шартга кўра, у мендан карз бўлиб қолади⁴⁷.

Чиндан, ҳар икковининг ҳам иддаоси ғоят ақлли ва мантиқлидир. Демак, ақл ва мантик, бу мисолдан кўринганидек, вақти-вақти билан ўзи урган деворлар ичида ўзини қамаб ёки бошиберк кўчаларга кириб қолиши мумкин. Гўё бир деворга: “Бу ерга эълон осиш ман этилади!” деб, аммо ўзи шу эълонни осиб ўзини ўзи ёлғончи қилгани каби...

Бунга ўхшаш қанчалаб оддий инсоний ихтилофларни ечишда ожиз қолиб кулфланган ақл чексиз илоҳий ҳақиқатларни ҳамма томони билан камрай олиши ҳеч мумкин бўлармиди?! Дунёвий бир масалада инсон шунақа бир вазиятга тушиб қолса, ваҳий ёрдамисиз билиб ва топиб бўлмайдиган сонсиз-саноксиз ухровий, самовий, руҳий ва диний масалаларда ҳоли қандай бўлади? Табиий, буткул ожиз, заиф ва нуқсонли...

Бу айтилганлардан чиқадиган хулоса шуки, ақл шунақа бошиберк кўчалардан соғ-саломат чиқиши унинг ваҳий билан нечоғли тарбияланишига ва ўзи ета олмайдиган ҳақиқатлар қаршисида қалбан таслим бўлиши кераклигини тан олишига боғлиқдир.

47. Боқинг: İslâm Dunya Görüşü, sf. 267-268; Batı Tefekkürü ve İslâm Tasavvufu, sf. 22-23.

Тутуруқсизлик тимсоли: позитивчилик

Диннинг соф ҳақиқатларини рад қилувчи бутун моддиюнчи фалсафаларнинг қарашлари “позитивчилик”ка суянади. Позитивчи фалсафа ҳақиқатга етиш учун ёлғиз “ҳавосси ҳамса”ни, яъни беш туйғуни билим манбаи деб қабул қилади.

Бу фалсафага кўра, лаборатория тажрибасида сезги аъзолари аниқлай олмаган ҳеч бир нарсанинг ҳақиқати йўқдир. Шу сабабдан, ҳақиқат фақат лаборатория тажрибаси билангина исботлай олинган ва беш туйғу томонидан бошқариладиган ҳолатларга махсусдир.

Ислом эса, идрок этишга беш туйғунинг кучи етмайдиган “ғайб”га ҳам имон келтиришга буюради, шунинг учун Исломнинг энг катта душмани позитивчи фалсафадир.

Позитивчилик ўзига қарама-қарши бўлган икки тамал асосга суянади. Буларнинг бири **“қуллийлик”** бўлса, бошқаси **“зарурийлик”** йўриғидир.

Куллийлик йўриғи будир:

Табиий борлиқлардан бирига оид бир хусусият коинотда умумийдир. Масалан, лабораторияда ўртача бир босимда сувни иситсангиз, у сув маълум бир ҳарорат даражасига етгач буғлана бошлайди. Бу қайноқлик даражасини олимлардан бири “100” рақами билан ифодалаган ва сувнинг буғлана бошлаши учун шу даража кифоя қилади, деб белгиллаган. Ва бутун сувлар айти шу ҳарорат даражасида буғланади деб даъво қилади. Бошқа ҳақиқатлар ҳам, позитивчилар тушунчасига кўра, шу тарз юзага чиқади.

Ҳолбуки, лабораторияда фақат чекланган миқдорда сув намуналари тажриба қилинади. Майли, истаса, мингларча намуна бўлсин. Дунёда тажриба қилинмаган яна қанчадан-қанча чексиз сув бўлгани ҳолда позитивчи: “Ҳамма сувлар 100 даражада буғга айланади”, дейди. Лекин бу даъволари ўзлари учун бир зиддиятдир, яъни, ўзлари ўзларини инкор этипти. Ахир, улар лабораторияда текшириб кўрилмаган ҳар қандай ҳукмни тўғри деб қабул қилмас эди-ку!

– Сизлар дунёдаги ҳамма сувни тажриба қилмасдан туриб қанақасига бунақа хулоса қилияпсизлар? – деб сўралса, улар бундай жавоб беришади:

– Ҳамма сувни тажриба қилиб кўриш имконсиз бўлгани учун муайян миқдордаги сувни

тажриба қиламиз-да, уларнинг ҳаммаси айни бир даражага тобе эканини кўргач, зехн лаборатория-сига қайтиб, яъни, хаёлимизда бу ҳақиқатни умум-лаштириб қўяқоламиз.

Ундай бўлса, диний ҳақиқатларни ҳам худди шу услубда қабул этиши керак, чунки сувнинг мисолини бемалол динга ҳам татбиқ этса бўла-ди. Диндор кишилар ҳам инсондаги беш туйғу билан аниқлаш мумкин бўлган диний амрлар ақлга уйғун келаётганини билгач, бу билимларини ақлнинг кучи етмайдиган масалаларга ҳам қўллаб, хаёлларида бу ҳақиқатни нимага умумлаштириб қўяқолмасинлар?!

Масалан, Жаноби Ҳақ сўнгсиз қудрати билан бу борлиқларни қандай яратиб-яшатганига доир ҳисобсиз ҳодисани кўриб тафаккур қилган одам У бутун жонлиқларни ўлиmidан сўнг қайта тирил-тиришга ҳам қодир эканига оппа-осон ишонади.

Яна Жаноби Ҳақ Ўзи яратган ҳеч бир жонлиқ-ни парвосиз, ўз ҳолига ташлаб қўймаслигини ва ҳар бирининг ризкини бераётганини шу кўзлари билан кўриб турган инсон У бутун бандаларининг охиратдаги ҳисобини ҳам қила олишга қодир экан-ини идрок этади. Бунга ўхшаш кўзга кўринади-ган ва кўринмайдиган ҳақиқатлардан келиб чикиб барчасини қабул қилиб тасдиқлайди.

Позитивчилар ўзларининг ишларини табиий деб қабул қилганлари ҳолда диндорларнинг ишини ақлга тўғри келмайди деб ҳисоблаб, барча метафизик ҳақиқатларни рад қиладилар. Шундай қилиб, ўзлари билан ўзлари зиддиятга тушадилар.

Асосда бу зиддият тавҳид ишончига қарши бўлган бутун фалсафий оқимларнинг ўртоқ заифлигидир.

Имоми Раббоний (рахматуллоҳи алайҳ) ҳазратлари файласуфларнинг илоҳий ҳақиқатлар қаршисида ботиб қолган бу зиддиятларини бундай ифодалайди:

“Қандай ҳам ҳайратлики, бу одамлар ўйлаганда инсон зеҳнини хатодан тўсадиган мантиқ илмини ўрганишга бутун умрини сарфлаб юборди, мавзунинг энг нозик нуқталарига ҳақиқатни ўрганади, аммо Оллоҳнинг зоти, сифатлари ва феъллари каби энг аҳамиятли мавзуларга келганда ўзини йўқотиб, мантиқ илмини унутиб, олди-қочди гапларни сўзлай бошлайди. Буларнинг ҳоли йиллар давомида уруш асбобларини тайёрлаш билан машғул бўлиб, уруш вақти келганида ўзини йўқотган ва қуроолларини ишлатишни унутган одамнинг ҳолига ўхшайди”⁴⁸.

Позитивчи тушунчасининг иккинчи муҳим асоси **“зарурийлик”** йўриғидир. Позитивчилар моддаларда мавжуд бўлган хусусиятларни ва улар орасидаги фарқларни лаборатория тажрибалари билан тушунтириб беролмаганлари ҳолда буларни **“зарурият”** деб биладилар.

Ҳолбуки, позитивчиларга кўра, ҳар ҳукм лаборатория тажрибаси билан исботлаш мажбуриятида бўлгани учун борлиқларнинг яратилишдан келгувчи хусусиятларини олдиндан қабул қилиб, орқасидан менсимасликлари ҳам ўзлари учун очик зиддиятдир⁴⁹.

Масалан, позитивчилар турли моддалардаги буғланиш, ўзига хос оғирлик ва ё ташқи таъсирларга кўрсатган муносабатлари фарқларини фақат исботлаш билан қаноатланади, буларнинг сабабларини суриштирмайди. Чунки яратилиш ҳикмати уларнинг изланишларидан ташқаридадир. Бу хусусда фикр юритмайди. Ислом эса бу хусусиятларни бутун борлиқларнинг яратилиш ғоясига уйғун бир “илоҳий конун ва интизом” ҳикмати билан изоҳлайди.

49. Боқинг: İslâm Dunya Görüşü, sf. 46, 269.

Куръони Карим “коинот китоби”ни⁵⁰ ўқиган ҳар бир мўминга: “Яратган Раббинг номи билан ўқи!”⁵¹ деб таълимот беради. Яъни, коинотда намоён этилган илоҳий исмлар, сифат ва қудрат тажаллилари кўриб, асардан унинг Ижодкорига, санъатдан Санъаткорига, яратиклардан Яратганига ақлан ва қалбан ўтишни буюради. Коинотга у коинот бўлгани учун эмас, унинг Яратувчиси учун боқишни талқин этади.

Моддиюнчи (материалистча) фалсафа эса, борлиқ нарсаларга нарса деб қарайди. Яъни, борлиққа моддийлик кўзи билан боқади. Гўё улар ўзидан-ўзи пайдо бўлиб қолган, Яратувчиси йўқдай. Санъатни кўради, Санъаткорини кўргиси келмайди, асарини кўриб, Эгасини кўрмайди. Материалистик фалсафаларнинг коинотга қарашидаги бундай қисирлик ва нуқсонликка муқобил Исломнинг қараши кенг, теран ва мукамалдир.

Ислом назарида ягона мутлақ бор бўлган жаноби Оллоҳдир. Оллоҳдан бошқа бутун борлиқлар борлиги учун У Зотдан қарздордирлар. Бундан инсон ҳам мутлақ эмас, бор бўлишда

50. “Коинот китоби” – коинотдаги бутун борлиқ Яратганнинг асарларидир, уни ўқиб Ижодкорини кўрабилиш керак яъни. (Мухаррир.)

51. Алақ сураси 1-оят маъноси.

бошқага муҳтож, ўзидан-ўзи бор эмас, борлиги-да бошқа борлиққа муҳтож экани билинади.

Динга таянмасдан ҳақиқатни топажагини даъво этувчи фалсафалар эса, инсонни марказга олиб, уни мутлақ ҳақиқат деб кўради, бошқа борлиқларга унинг меҳварида ва унга боғлиқ ҳолда аҳамият беради. Дунё менинг теварагимда айланади деб ўзида “ман-ман”лик фиръавнини, кибр намрудини шиширади ва “(Эй Муҳаммад!) **хавосини ўзига тангри қилиб олган... ким-сани кўрдингми?..**”⁵² ояти каримасида назарда тутилган бадбахтларнинг жонли бир мисоли бўлиб қолади. Бундайлар “инсон”лик табиатига хос бўлмиш хато, нисён (унутиш), ожизлик, кучсизлик, эҳтиёж ва ўткинчилик каби камчиликлар устига парда тортиб, одам боласига қул эканини унуттиришни истайдилар. Жаноби Ҳақнинг лутф этган ҳаётни ва дунё неъматларини табиатга ва тасодифга боғлашдек олчокликка тушиб, Ҳаққа қуллик ва шукр эшигини ёпишга уринадилар. Бу ишларнинг барчаси одам боласининг очиқ душмани бўлмиш шайтоннинг энг асосий ғояси экани маълумдир.

Динга тескари барча фикрлар асосини ташкил этадиган позитивчи фалсафа ҳаётнинг ҳамма соҳаларига турли йўл ва оқимлар шакли-

52. Жосия, 23.

да кириб борган. Масалан, коммунизм ғояси иқтисодий ҳаётга, фрейдизм жинсий мойилликларга... (ва ҳоказо) татбиқ қилароқ, ўртага Исломга зид турли хил назариялар чиқарилди. Булар бари позитивчи дунёқарашга суянади. Позитивчилик эса, ҳақиқатга етиш манбаи ўлароқ боқилса, нуқсонлидир ва шу сабабдан рад қилинади. Қолаверса, буларнинг Исломга терс мавқе олиши энг олдин ўзлари учун бир зиддият ва мантиқсизликдир.

Ақл – икки тигли бир пичоқ

“Ақлни чексиз қувватга эга деб ўйлайдиганлар ақл эгаларининг ҳеч қанақа айб иш қилмаслиги лозимлигини ҳам ҳақиқат деб қабул этиш мажбуриятида қоладилар. Ҳа-да, модам ақл ҳақиқатга элтишга қодир восита бўлса, у ҳолда ақлли одам нимага айб ишласин?! Нимага ёмон ишнинг бажарувчиси бўлсин?!

Ҳолбуки, бутун инсоний тизимлар айблига жазо бераркан, унинг ақлий томондан соғлом эканини қабул қилади. Жиноятни содир этиш чоғида ақлий малакалари салбий бўлганини билса, жазо бермайди. Яъни, жазо тайинлашда тамал қоида – айблининг ақли ўзида эканига ва бу ақли соғлом бўлганига қаралади. Бу тақдирда, ҳам ақл яхшиликка етишишга кифоя қиладиган бир восита эканига ишониш, ҳамда бунга қарамасдан унга ёмонлиги учун жазо беришни қандай тушунса бўлади?! Ўзига ўзи тескари келяпти!

Ислом эса ақлни лозим, лекин кифоя қилувчи эмас деб қабул қилган. Шунинг учун бунақа зиддиятдан узоқдир”⁵³.

Ақл икки тигли бир пичокка ўхшайди. Яхшиликка ҳам восита бўлиши мумкин, ёмонликка ҳам. У билан жиноят ҳам қилса бўлади, фойдали иш ҳам... Қул (банда) эриша олиши мумкин бўлган энг юксак маънавий савияга ақлнинг ёрдамисиз ета олмайди. Айни чоқда, одам боласини “бал хум азолл”га⁵⁴, яъни, идрок жиҳатидан ҳайвондан-да тубан даражага туширадиган ҳам кўп ҳолларда ақлдир.

53. İslâm Dunya Görüşü, sf. 36.

54. “Бал хум азолл” – “...улар (ақлсизликда, фаҳмсизликда) чорвалардан ҳам баттардирлар” (Аъроф, 17; Фуркон, 44).

Ақл тутилишлари

Файласуфлар ақллари билан баъзи ҳақиқатларни топишган ва булар устидан турли тизимлар ишлаб чиқишган. Лекин у тизимларнинг фойдасидан зарари кўп кўрилди. Уларнинг хатога ботишгани бошқа бир хусусдадир — улар инсон ҳақиқатини биргина майлга боғлаб изоҳлашга киришдилар. Инсон борлиғига доир топган бир ҳақиқатни у лойиқ бўлган даражадан янада устун кўриб ёки ҳамма нарсага умумлаштириб, бутун ҳаётини майлларни ўзига боғлиқ бўлган ягона майл каби кўришларидир. Булар “монист” назариялардир.

Масалан, жухуд Зигмунд Фрейд (Froyd, ўлими: 1939) ёклаган илмий ишида инсонга гўё ўрмон ҳайвонлари каби оддий ва кўпроқ олчоқ-тубан махлуқ сифатида қарайди. “Илмий” кўзбўямачиликлар билан ҳисобсиз ва қийин ҳақиқатларни жўн тушунтиради ва одамни ахлоқий бузуқлик ва тубанликларга етаклайди.

Чунки у инсонга хос жинсий ҳузурланиш майлини олд планга чиқариб, ҳаётий фаолиятларининг ҳаммасини шу нарса билан изоҳлаб, бутун ҳодисаларнинг тамал сабаби ўлароқ “либидо”⁵⁵ деб аталувчи майлни кўрсатган.

Ҳа, бу майл фитрий (инсон жисмига яратилишдан жойланган) бир хусусиятдир. Киши ҳаётида маълум даражада таъсири ҳам бор, албатта. Аммо Фрейднинг хатоси – буни умумлаштириб ҳаётнинг ҳамма соҳасига ёйгани⁵⁶ ва бутун муаммоларнинг асосий сабаби деб ҳам шу “ҳақиқат”ни кўрганидир. Бу ҳол гўё жимитдай нарсага лупа билан боқиб, ундан бошқасини кўрмай қолгудай даражада кўз ўнгида уни катталаштириб юбориш билан бир хил ишдир.

Шундай қилиб, Ислом ақлчилиги (расионалитаси) билан Ғарб фалсафасининг ақлчилиги орасидаги фарқли нуқталардан бири ҳам мана шудир. Ғарб ақлчилиги улкан ва кўпқиррали ҳақиқатларни оддийликка туширган, қўлига тушган кичкинагина бўлдакчани худди бутундай қилиб кўрсатишга уринган, шу сабабдан ҳам

55. Либидо – Фрейд назариясига кўра, жинсий инсиёк (инстинкт) аломатларини майдонга келтирадиган ҳаётий қувват.

56. Яъни, ҳаётда учрайдиган барча ҳодисаларни ҳаракатлантирувчи куч деб жинсий майлни кўрсатгани. (Мухаррир.)

хато ва зидликлардан қутулолмаган бир ақлчиликдир.

Исломда ақл ўз чегарасида ишлатилади: бўлдакни бутуннинг ичида кўради; бутундан бўлдакларга қарайди. Бу дегани, бўлдакка ҳаққи билан қарайди, ўзининг қийматини беради, уни бошқа бўлдаклар билан бирга қадрини баҳолайди, деганидир. Яъни, Исломдаги ақлчилик бирлаштирувчи, бутунлаштирувчи, тавҳид йўриғига суянган ва бу йўриққа доимо содиқ ақлчиликдир.

Айни чоқда, Ислом ҳам инсоннинг жинсий майлларини табиий ўлароқ қабул этади. Инсон насли давом этиши учун Оллоҳ берган бу майлни инкор этмайди, тартибга-низомга солади. Уни никоҳ ҳуқуқи билан шаръий доирага олади. Бу доира ичида бўлганларини ҳалол ва мақбул ҳисоблайди, доирадан ташқаридагиларини – сонсиз-саноқсиз ҳикматларига кўра – ман этади.

Карл Маркс, Дарвин каби барча моддиончилар ҳақ (ўзгартирилишлардан сақланган) ваҳий йўлбошчилигидан маҳрум бўлганлари учун инсонни фақат биологик бир борлиқ деб англаб, унинг кўнгил оламини инкор этдилар ва милёнларча кишининг руҳий ва ижтимоий тубанлигига сабабчи бўлдилар. Коммунизм ҳаёли (утопияси) йигирманчи аср давомида ҳаётга татбиқ этишга ҳаракат қилинди, аммо у ҳукм сурган ҳудудларда

яшовчи халқларнинг икки дунёсини ҳам қорайтиришдан бошқа нарсага ярамади.

Карл Маркс иқтисодни олдга чиқариб, ҳаёт ва ходисаларни шу билан изоҳлашга киришди. Бошқача айтанда, у ҳам бир бўлдекни ажратиб олиб бошқаларини йўққа чиқарди. Ҳа, ақл то ваҳий йўлига юрмас экан, тарозининг мувозанати бузилади. Нима бўлади? Ҳаётни бозордангина иборат деб билган либералист фойданинг ҳалол-ҳаромлигига аҳамият бермайди; капиталист инсонни иқтисод чархини айлантириб турган тишли механизмнинг бир тишчаси ҳисоблайди ва бу тишчалар орасида эзилиб ётганларни ўйламайди; коммунист ва социалист эса умрини мулк кимга тегишли экани ғавғоси билан ўтказиб юборади.

Бу каби барча башарий тизимларнинг биронта маънавий томони йўқ. На марҳамати бор, на инсофи, на виждони ва на изъони...⁵⁷

Ислом эса моддий талаб ва эҳтиёжларни ҳам жуда кўп воқеликлардан бири деб қабул қилган, унга муносиб даражада аҳамият берган. Бу воқеликни ҳам ваҳий ёруғида тартибга солиб, инсоннинг ҳузур ва саодатига энг уйғун шаклини баён қилган, ҳалол ва шаръий фойда топиш йўллариини кўрсатган.

57. Изъон – 1) англаш, камраш, ақл; 2) итоат, гапга кулоқ солиш, бўйин сунуш; 3) тарбия, адаб. (Мухаррир.)

Бундан ташқари, Ислом мулкни на шахсниги, на жамиятники деган, ёлғиз Оллоҳники эканини таблиғ этган. Мулк қўлдан-қўлга кечувчидир, мусулмон эса уни Оллоҳ номидан тасарруф этадиган бир хазинабон ҳукмида. Дунё яна дунёда қолажагини, одам боласи бу дунё имтиҳонида қилган амаллари билан абадий ҳаётини шакллантиражагини баён этган. Шахсни жамиятдан масъул қилган:

“Қўшниси оч бўла туриб ўзи тўқ ётган киши (комил) мўмин эмас”⁵⁸;

“Мўминларнинг дардига ҳамдарад бўлмаганлар биздан эмас”⁵⁹

каби набавий йўл-йўриқлари билан мусулмонларни гўё бир-бирига бурчли қилди ва шу тариқа ижтимоий адолат ва ўзаро ёрдамни энг мукамал даражада ўртага қўйди. Мисол учун, Умар ибн Абдулазиз (раҳматуллоҳи алайҳ) даврида бўлганидек, Ислом тарихида бир замонлар бўлди, жамият ичида закот олувчи фақир топилмай қолди.

Бу исломий ҳассосиятларнинг яна бир натижаси ўлароқ ажодимиз Усмонли шафқат муассаси бўлган 26 мингга яқин вақф билан худди бир тўр каби тўқиб ташланган жамиятда малҳам қўйилма-

58. Hâkim, II, 15.

59. Hâkim, IV, 352; Heysemi, I, 87.

ган яра қолдирилмаган эди. Шу боис ҳам жамият орасида бойларга нисбатан гина, ҳасад, хусумат туйғулари куртак ёймади, бунга йўл қўйилмади. Ижтимоий ҳузур ва сокинлик таъминланганди.

Хуллас, Ислом одам боласининг ҳаётида юз бериши мумкин бўлган барча воқеликлар каби, иқтисодни ҳам шахс ва жамиятнинг дунё ва охират саодатига сабаб бўладиган бир мукамаллик билан изга солди.

Шу боис ҳам бир мусулмон учун чин маънода “ақлий” деб ҳисобланиши мумкин бўлган ҳақиқатлар илоҳий ҳукмларга мувофиқ бўлган, дунё ва охиратни доимо кўз ўнгида туттирадиган даражада кенглик ва теранликни кўрсатган ҳақиқатлардир.

Бу боқимдан бир мусулмон киши бутун борлиқларни йўқдан бор қилган ва бошқа борлиқларга ҳаёт берган, олий даражали борлиқни – идрок қилиб ё идрок билан етиб бўлмас даражада мукамал Яратувчисини доим эсида тутати, Уни юрагида ва зехнида ёдга олади. Охиратда Унга қовушиш умиди билан қалбан ҳузур топади. Бу борада башар ақлининг маҳсули бўлмиш фалсафалар инсонга на бир ҳузур, на бир қониқиш бера олади.

Шунинг учун ҳам Ғарб ақлчилиги ақлга ва мантиққа тўғри келади деб ўйлаган кўп ишлар ва фикрларни Ислом маъқул санамайди. Масалан, ақлини янглиш қўллаб қуфрга кетганларнинг ва ё

дин тавсия этган амрларни енгил санаганларнинг ё-да ҳар қандай бир ғайри ахлоқий ишни шаръий деб ҳисоблайдиганларнинг ақлини ақл ҳисобламайди. Чунки ақл мутлақ ҳақиқатга ром бўлган муддатча ақлдир. Илоҳий ҳақиқатларнинг йўлловига таслим бўлмасдан, бурнининг учи кўрсатган томонга қараб кетаверадиган ақл кучсиздир.

Бу ҳақиқатни шоир Фузулий бундай ифодалаган:

Мен ақлдан истайман далолат,

Ақлим менга кўрсатади залолат...

Яъни, мен ақлимдан мени тўғри йўлга бошлашини истайман, ақлим эса мени том тескари томонга — залолат ва ботилга йўналтиради.

Бошқача айтганда, инсоннинг ҳол ва ҳаракатларини ёлғиз ақлигина йўлга солиб турмайди. Инсон ҳаётда ақлидан кўра кўпроқ ҳислари билан қарор беради. Шу боис Ҳаққа ва хайрга етишиш учун фикрлар маркази бўлмиш ақлигина эмас, ҳислар маркази бўлмиш қалбни ҳам илоҳий ҳақиқатлар раҳбарлигида тарбия қилиб етуклаштириш лозим. Бу эса қалб тасфия⁶⁰, нафс тазкия⁶¹ этилиб, ҳис, фикр ва ҳаракатларни илоҳий

60. Тасфия — соф ҳолга келтириш, артиш. (Мухаррир.)

61. Тазкия — ҳар турли ёмон сифатлардан ва салбий майллардан тозалаш; оқлаш ва гўзал ахлоқ билан зийнатлаш. (Мухаррир.)

хақиқатлар билан тўғри йўлга сола оладиган бир маънавий тарбия кераклигини кўрсатади.

Акси ҳолда инсон тарбия кўрмаган зехний малакалар ва қалбий майллар соладиган балолардан қутилолмайди. Маънавий қашшоқлигини бахт деб ўйлаб ғафлат ичида умрини совуради. Хато ва янглишларга бор бўйи билан ботгани ҳолда ўзини ҳамон хатосиз кўраверади. Энг оғир гуноҳлар ишлаганига қарамай, озгина ҳам виждон азобини туймайди. Аршни титратувчи зулм ва ҳақсизликларга ботиб-да кўзи очилмайди, ҳаммаси ўз ҳолича кетаётгандай тутади ўзини ва бориб-бориб ачинарли бир қалб кўрлигига ва аҳмоқликка йўлиқади.

Қайси ақлга хизмат?

Тарих бўйича ўзини ақлнинг энг чўққисида деб билган бир қанча золим қилмишидан заррача роҳатсизлик ҳис қилмаган. Чунки зулми унга ақлли иш бўлиб туюлар эди.

Исломдан олдинги даврлар Маккада оналарнинг юракларни эзиб ташлайдиган сассиз фарёдларига қарамай, оталар қиз болаларини тириклайин кўмиб юборар эдилар. Маккада бир зодагон кулини бўғизласа, асло виждони оғримас, озгина бўлса ҳам пушаймонликни ҳис этмас эди. Кулни сўйди нима, ўтинни кесди нима унга! Бу ваҳшийликларини ўзлари ҳатто ғоят табиий ва шаръий ҳақлари деб билишар эди.

Ўрта Осиёнинг Қорақум саҳроларидан йўлга отланиб Ўрта Оврупагача ва ҳатто Римгача 7000 чақирим масофани босиб ўтган Хун императори Атилла қилган ҳар бир ишғоли ва истилоси ортидан фақат қон, изтироб ва кўзёшлар қолдирган.

Маданиятлар шаҳри бўлган Бағдодга кирган Хулоку ҳам 400 минг мусулмонни айбсиз-бошқасиз Дажла дарёсига чўктириб юборган. Бунинг устига, кўзини у қадар кин ва ваҳшийлик қоплаб олган эдики, ҳар бири кўл меҳнати ва кўз нури билан ёзилган сонсиз-саноксиз асарларни ҳам Дажла сувларига оқизган. Дажла неча кунлар қон ва сиёҳ рангида оққан. Ўшанда ҳам бу золим заррача виждон азоби туймаган.

Искандарнинг Македониядан Ҳиндистонга қадар узайган сафари, Чингизхоннинг аскарӣй зафарлари ҳам шулар жумласидандир – орқасидан қолган асари зулм кўзёши ва тупроқларни қон билан суғориши бўлган.

Яқин давр тарихига қараганимизда тақрибан йигирма милён инсоннинг ўлиги устига қурилган башарӣй тузум бўлмиш коммунизм ҳам ваҳший бир ақл берган натижа эмасми?! Ҳақ ва ҳақиқат назари билан баҳоланганида, энг қонхўр сиртлонларни ҳам ҳуркитадиган даражада бир даҳшатли манзара ўртага чиқмайдими?

Улар инсонликнинг юз қораси бўлган бутун бу ваҳшийликларни ўзларича буюк зафарлар деб билсалар ҳам, натижа эътибори билан боқилса, буларни тарих ўз саҳифасига дунёвий хирс сабабидан юзага келган даҳшатли зулмлар сифатида қайд этиб қўйгандир.

Бу айтилган кишилар балки жуда кенг микёс ақлли, қобилиятли ва жозибали кимсалар бўлгандир. Аммо ваҳий раҳбарлигидан маҳрум бўлгандан, нафси тозаланмаган, қалби софлашмаганидан бутун бу имконларини ёмонликка қурол қилиб олган эди. Виждонлари кўр бўлган, шафқат, марҳамат ва ачиниш ҳислари пардаланиб қолган эди. Инсонлик ҳурматига ярашмаган ваҳшийликлар қилган бўлса ҳам, ақллари буни уларга ғоятда оддий ва керакли қилиб кўрсатарди.

Тарихга боқсак, ҳамма золиму диктаторлар ўзини доимо ҳақ деб билади, хатони фақат ўзгалардан излайди. Бугун Сурия, Миср ва бошқа давлатларда бўлаётган зулмлар, жиноятлар, ҳатто қатлиомлар бунинг очиқ бир мисолидир. Бу зулмларни қилаётганлар илоҳий ҳақиқат учун ёпилган ақллари билан қилмишларини энг ақлли ишлар деб ўйлашапти. Натижада ўзларидан инсоний фожиалар қолдираётганини, милёнларча инсон қарғишини олаётганини, ўзлари учун охират азобини кўпайтираётганини ўйламайдиган даражада даҳшатли бир ғафлату аҳмоқликка юз тутмоқдалар.

Бу хил маълумотларга тарихнинг ҳар даврида дуч келасиз.

Мисол учун, буюк Ислом фақиҳи Абу Ҳанифа (раҳматуллоҳи алайҳ) ҳазратларига халифаликдан

кейинги буюк мақом бўлган Бағдод қозилиги лавозимини таклиф қилишди, аммо берган фатволарини ўша давр золим бошқарувчилари хато ижро этиб халққа зулм қилиниши мумкинлигини билган Абу Ҳанифа ҳазратлари бу таклифни рад қилдилар. Таклифи рад қилинган идорачилар нима сабабдан рад этилганига ақли етмай буюк Имомни зиндонга ташлатди, дарра жазосига ҳукм қилди. Аммо дунёнинг энг буюк фақиҳи Абу Ҳанифа (рахматуллоҳи алайҳ) ҳазратлари Ислом ҳукмлари бузилганидан кўра зиндонда дарра азобини тортишга рози бўлдилар.

Ҳа, дунёвий ва нафсоний эҳтирослари асири бўлмиш ақллар ўз хатоларини кўрмайдиган даражада аҳмоқлик ботқоғига ботадилар. У қандай катта ақл бўлса бўлсин, хато ва зулмга тушишдан қутула олмайди.

Имоми Аъзам ҳазратларига бу зулмни раво кўрган ва дарра ҳукмларини ўзларича ҳақ деб билган золимлар тарих чуқурликларида йўқ бўлиб кетди, отлари ҳам унутилди. Лекин бугун Абу Ҳанифа ҳазратлари аҳли суннат вал жамоатнинг “Имоми Аъзам”и бўлиб кўнгилларда яшамокдалар ва хайрли дуолар билан ёд қилинишда давом этмокдалар.

Ақли салим

Тарих гувоҳ, ўз ақлларининг тор қобиғига камалиб қолган Фиръавн, Намруд, Аттила, Искандар, Ҳулоку ва бунга ўхшаганлар қилмишлари сабабли бутун инсониятга душман бўлдилар.

Бунга қарама-қарши ўлароқ, ваҳий файзи билан файзланмиш ақли салимга эга, дўстлик ва муҳаббатнинг илоҳий манбаидан озиқланган Мавлоно ва у кабилар (яъни, Ҳақ дўстлари) ҳаётлари бўйича, ҳатто вафотларидан сўнг ҳам инсониятга хузур ва раҳмат василаси бўлдилар. Абадиятда бутун инсониятнинг дўсти бўлиб қоладилар.

Дарҳақиқат, Ҳазрати Мавлоно вафотидан етти аср сўнгра ҳам кўнгилларда яшаб келяпти. Яъни, бугун Амрика ва Оврупа қитъаларида инсон руҳига энг кўп боғланган асарлар орасида Ҳазрати Мавлононинг “Маснавий...”си ва бошқа Ислом олимларининг асарлари олд ўринларни эгаллаб тургани маълум.

Чиндан ҳам Ҳазрати Мавлоно асарларини манбаи Куръон ва суннат бўлган Ислом ўлчовлари асосида битгани учун ҳатто ғарбдаги хуманист давралар ҳам у зотни тақдирлаб қаршилади. Буюк Ҳақ дўсти асрлар бурун ихлос билан ёзган иршод мактуби бугун бутун дунёда акс садо беряпти ва одамларни ҳаяжонга соляпти. “Маснавий...” инсоннинг ички дунёсига ойнак тутиб ўзини танишига ва мушкулларини ечишга ёрдамчи бўляпти. Зеро, инсон нақадар моддий фаровонликка эришмасин, ҳатто бутун дунё мулкига эга бўлмасин, ҳикматдан маҳрум бўшлиғини ҳеч бир нарса билан тўлдира олмайди.

Мавлоно ҳазратлари инсонни ҳақиқий саодатга қовуштирадиган ҳақиқатга бундай ишора қилади:

“Унутма, табиатдан ва ҳаёлдан тугилган фалсафий тушунчалар улуглик соҳиби Оллоҳ нурининг файзидан тугилган ҳикмат эмасдир. Сендаги дунёвий фалсафа фақат гумонни ва шубҳани кўпайтиради.

Унутма, фақат дин ҳикмати инсонни кўкларнинг устига чиқаради, юксалтиради.

Афсус, охирзамоннинг закий файласуфлари, иблис табиатли билим эгалари ўзларини олдин келганлардан устун кўрдилар.

*Улар ҳийлалар ўрганиб ўртага ташландилар.
Динга қарши фикрлар билан Ҳақ билимдонларини
хафа қилдилар. Улар ақл олмас ишлар орқасидан
чопдилар!*

*Асл фойда ва маънавий ютуқнинг ҳаёт суви
бўлган сабрни, кечиримлилиқни, хушкўрувни, мард-
лиқни йўқ қилдилар”.*

Рух ҳузури – ҳикматга ром бўлиш

* **Файласуфлар** турли заифликларга асир, қудрати чекли ақл ва ҳислари билан ҳақиқатни топишни даъво қилдилар, лекин бу воситалар билан на бошқаларни ва на ўзларини қаноатлантирдилар .

* **Калом** илми билан шуғулланганлар ҳам, гарчи ўзлари ваҳий доирасида турган бўлсалар-да, ақл принципларига хос ва мос равишда муҳокама ва муқояса йўлини тутдилар. Лекин улар ҳам ақлни асосий восита қилганлари учун фақат унинг салоҳияти доираси ичидаги мавзуларда фойда кўриб, ақл кучи етмайдиган мавзуларда руҳларини қаноатлантира оладиган имкондан маҳрум қолдилар.

Қуръон ва суннат истиқоматидаги ҳақиқий **мусулмонлар** эса, ақл ета олмайдиган нуқтадан у ёғига қалбдан таслим бўлиб давом этдилар. Бу таслимият натижасида **ҳикмат** уфқларидан насиба олиб, маърифатуллоҳ тажаллиларига эга бўлди-

лар. Инсоннинг руҳи ҳам ҳикматларга етишиш нисбатида ҳақиқий ҳузурга қовуша олади. Яъни, ҳазрати Алининг (розияллоҳу анҳу) ушбу гаплари шу ҳақиқатга ишора қилади:

“Ҳикматли сўз ва муомалалар билан руҳларингизни дам олдиринг. Зеро, бадан чарчаганидек, руҳлар ҳам чарчайди”.

“Инсонларни ўйлантирувчи ҳикматли сўзлар билан огоҳлантиринг, то қалблари ҳузурлансин”.

Асл маънода ҳикмат нарсанинг ҳақиқатини, ҳодисалар ва воқеаларнинг сирли томонини идрок қила олишдир.

Ҳикмат ҳақиқатларни идрок этиш борасида ақлга ожизлигини билдиради. Ақл билан ета олинмаган қанча сир фақат ҳикмат билан ечилади. Коинотдаги илоҳий тажаллиларнинг асл маъноси ҳикмат назари билан ўқилади. Ҳикмат бўлмаса эди, сирлар ёпиклигича қолар, очилмас, қалблар ирфон булоғидан файзлана олмас, Ҳазрати Мавлоно, Абдулқодир Гилоний, Юнус Эмро, Шоҳи Нақшбанд, Азиз Маҳмуд Худойи ва буларга ўхшаган Оллоҳ дўстлари — мўмин кўнгиллар учун айрича бир истиқомат ўлчови бўлмиш буюк шахслар етишиб чиқмас эди.

Ҳикмат булоқлари фақат тозаланган, маънавий покланган ва босқичларни босиб ўтган қалбдагина

намоён бўлади. Шунинг учун мўмин ҳам Оллоҳнинг, ҳамда элчисининг тазкия ва тарбияси остида ички оламини беҳуда нарсалардан тозалаш билан соғлом қалбга эга бўлади.

Илмларнинг энг бош мақсади ҳам ҳикматда теранлашишдир. Илоҳий санъат⁶² Қуръонни англаш, коинот ва инсондаги сон-саноксиз муаммоларни ечишдир. Ҳар заррада кўринувчи илоҳий қудрат ва улуғлик тажаллиларини идрок қила олишдир.

Масалан, тиб илми Оллоҳ таоло вужудга ўрнаштирган муаззам ва мухташам қоидаларни ўрганади. Ботаника илми Жаноби Ҳақнинг ўсимликлар, яъни, тупроқда етишадиган набобатга қўйган илоҳий қоидалар атрофида фаолият кўрса-тади. Ҳикмат эса барча бу каби илмлар қамраган конун-қоидаларнинг Эгасини таниб олиш билан машғул бўлади. Чунки илмнинг ғояси билимларни зеҳнга жойлашнинг ўзигина эмас, у билимлар асл манбаидаги сир ва ҳикматларни қалб ҳам идрок қила олишидир. Бу эса нури илоҳийнинг қалбда тажалли этиши билан мумкиндир.

Оллоҳ таоло марҳамат қилади:

62. Бу каби ўринларда “санъат” сўзи ўқувчини чалғитмасин, бу ўзбекчада англашилиб қолган тор маънодаги сўз эмас. Аслида, Яратганнинг ҳар бир яратиғи, иши санъатдир. (Мухаррир.)

“(Оллоҳ) ҳикматни хоҳлаганига беради. Кимга ҳикмат берилса, унга кўп яхшилик берилгандир”⁶³.

Шунинг учундир, фақат ҳикмат аҳллари ҳаётлик чоклари ўз иршодлари билан, вафотларидан кейин эса орқаларида қолдирган асарлари билан инсониятнинг муаммоларини энг қаноатлантирувчи бир тарзда ҳал этиб, кўнгилларни тирилтирганлар.

Ўтган асрнинг илғор Ислом олимларидан Муҳаммад Ҳамидуллоҳ бундай дейди:

“Мен ақлга кўпроқ ўрин берадиган бўлиб етишдим. Ҳуқуқ бўйича иш ва изланишларим менга ишонарли тарзда таъриф ва тасбит этилмаган ҳар нарсани рад этишни ўргатган эди. Масалан, мен намоз, рўза ва бошқа шулар каби диний вазифаларимни ҳам тасаввуфий йўриқлар билан эмас, балки ёлғиз фикҳий қоидалар асосида адо этардим. Ўзимга ўзим бундай дердим:

«Оллоҳ менинг Раббимдир, Эгамдир. У менга буларни қилишга амр этди. Демак, қилмоғим керак. Бундан ташқари, ҳақ ва бурч бир-бирига боғлиқдир. Оллоҳ буларни мени фойдалансин деб амр қилган. Шундай экан, мен Унга шукр қилиш билан вазифаланганман».

63. Бақара, 269.

Фарб оламида, Париждай бир муҳитда яшай бошлаган замонимдан бери ҳайрат билан кўрмоқдаманки, насронийларни Исломни қабул қилишига тортаётган нарсa фикҳ ва калом олимларининг қараишлари эмас, (кўпроқ) Ибн Арабий ва Мавлоно Румий каби сўфийлардир.

Бунақа ҳолат шахсан ўзимнинг ҳам бошимдан ўтди. Исломий мавзуда мендан бир изоҳ сўралганида мен берган жавоблар, яъни, ақлий далилларга таянган жавобларим сўровчини қаноатлантирмас, лекин тасаввуфий йўл билан тушунтирсам, дарров самара берар эди. Тасаввуфни эса жуда оз билардим, салдан кейин таъсир кучим тезда тугаб қоларди.

Энди инондимки, Ҳулоқунинг бугунчи истилоларидан сўнгра Қозонхон даврида бўлгани каби, бугун ҳам энг камида Оврупа ва Африқода Исломга хизмат қиладиган энг таъсирчан восита на қилич, на ақлдир, балки қалбдир, яъни, тасаввуфдир.

Ўзим гувоҳ бўлган бу ишдан кейин тасаввуф мавзусида ёзилган айрим асарларни синчиклаб ўргана бошладим. Натижада менинг кўнгил кўзим очилиб кетди. Ва мен Ҳазрати Пайгамбар (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) замонларидаги тасаввуф ва буюк Ислом мутасаввифларининг йўли на калималар устида куймаланиш ва на маъносиз (кераксиз) ишлар билан банд бўлиш, балки инсон билан Оллоҳ

орасидаги энг қисқа йўлда юриш (турли босқичларини кесиб йўлни қисқартириш), шахсиятни ўстириш (руҳониятини кашф эттириш) йўлини излаш эканини тушундим.

*Инсон ўзига юкланган вазифаларнинг сабабларини излайди. Иш маънавий бўлганидан моддий изоҳлар уни мақсаддан узоқлаштиради. Фақат маънавий изоҳларгина инсонни қаноатлантиради*⁶⁴.

Бундан чикди, инсоният излаётган энг қоникали жавоблар ақлий муҳокама ва муқояса маҳсулларига қўшимча равишда илоҳий ҳикматлар уфқидан кўнгилларга саслана оладиган мутасаввифлар тилидан чиқмоқда. Чунки у ориф зотлар ваҳий билан тарбия қилинган ақлнинг ва Ҳаққа дўстлик иқлимидан файзланган қалбнинг таржимонидирлар. Улар жуда яхши биладиларки, нафсоний орзулар заминиде ғурур, кибр каби маразлар бўлади ва уларнинг зуғуми остида қолган ва соғлом бир қалб раҳбарлигидан маҳрум ақл аслий (фитрий) ўқидан айрилиб фикрлай бошлайди, одамни шайтон каби

64. M. Aziz Lahbâbi, İslâm Şahsiyetçiliği, Terc. İ. Hakkı Akın, sf. 114-115, dipnot 8. İstanbul 1972.

Бу изоҳ (dipnot 8) Муҳаммад Ҳамидуллохнинг таржимонга 1967 йил 27 июл куни ёзган хати матнидир. Мустақил қаранг: Mustafa Kara, Metinlerle Günümüz Tasavvuf Haraketleri, sf. 542-543.

айнишга ва йўлдан озишга етаклайди. Шунинг учун Мавлоно ҳазратлари:

“Ақличалик ишқи (яъни, юксак бир кўнгил уфқи) ҳам бўлганида эди, шайтон бугунги ҳолатига тушмас эди”, деганлар.

Ҳақиқатдан, ақлнинг илк ғавғоси ўзини яратган ва яшатиб қўйган Оллоҳ таолога қарши юзага келган эди. Ва ақл ғавғосида аҳмоқ бўлган ҳам шу иблиснинг ўзидир.

Дунё Ҳақнинг амрларига осий шайтонлар билан тўла. Бу шайтонларнинг висир-висирлари ғофил кишиларга ақллилик бўлиб кўринади. Ҳолбуки, одамнинг асли иши ва ҳақиқий ақллилиги ўзини яратган Оллоҳга таслим бўлиб, шайтоннинг хийлаларидан сақлана олишидир.

Мавлоно Румий ҳазратлари ақлнинг салоҳият чегарасига сиғмаган, яъни, ақл кучи етмайдиган ҳақиқатлар хусусида ҳамма шубҳа ва саволларни бир томонга ирғитиб, Оллоҳга ва Унинг элчисига қалбан таслим бўла олишнинг аҳамиятини мана бундай ифода қилганлар:

“Ақл дунёвий ишларимизда яраётганига қарамасдан, ҳақиқатга, илоҳий сирларга, яъни, маърифатulloҳга эришишда етарли бўлмайди. Бу улуг йўлчилик учун бир восита керак. У ҳам бўлса кўнгилдир, ишқдир, кучли диний туйғудир, гарқ

бўлмоқдир”.

Ақл бошиберк кўчалардан омон-эсон чикиб олиши учун нафсни поклаб, қалбни тозалаб илоҳий ҳақиқатларга ишқ билан таслим бўлишдан бошқа йўл йўқ. Буни Муҳаммад Иқбол бир ҳикояда бундай ифода қилган:

“Бир кеча кутубхонамда бир қуянинг парвона-га айтаётган гапларини эшитиб қолдим:

– Ибн Сино китоблари ичига ўрнашдим, Форобий асарларини кўрдим, лекин улардан бу ҳаётнинг ҳикматини ҳеч англай олмадим. Қани эди бир қуёи бўлсаю кунларимни ойдинлатса...

Қуянинг бу фарёдларига жавобан парвона унга куйик қанотларини кўрсатди:

– Буни қара, – деди. – Мен бу ишқ учун қанотларимни куйдирдим.

Сўнгра яна гапида давом этди:

– Ҳаётни янада жонлантириб юборадиган нарсa муҳаббат ва талпинишдир. Ишқ эса ҳаётга қанот бағишлайди!..

Яъни, парвона қуяга куйик қанотларини кўрсатиб ҳол тили билан:

«Сен бу фалсафанинг бошиберк кўчаларида ҳалок бўлишдан ўзингни қутқар! “Маснавий...”-нинг ишқ, ҳаяжон ва файзга тўла маъно дарёси-

дан насиба олиб висол сари қанот қоқ!..» демоқда эди”.

Шундай экан, ақлни ва қалбни нурлантириш учун илоҳий манбалардан сузилган ҳақиқат нурлари теварагида гўё парвона мисоли теран бир ишқ ва муҳаббат билан айланишни, юксак бир ғайрат билан хизмат этишни тақозо қилади. Фақат шу йўл билан ақлнинг бошиберк кўчаларидан қутилиб ҳузур ва саодатга эришиш мумкин. Ақлни етуклаштира ва қалбнинг даражасини ошира бориб соғлом бир мантиқ ва илҳомни ўзида жамлаган одамнинг уфқи ўткинчи ва нафсоний эҳтиросларга асирликдан қутилиб, сўнгсизликка очилади.

Рухнинг ишқ қанотлари

Бир мўмин ҳаётининг ҳар саҳифасида илоҳий ишқнинг етук фаросати ва басиратига эҳтиёж сезади. Акси ҳолда, данакдан мағизга, шаклдан ҳақиқатга, суратдан сийратга ўтиши жуда қийиндир.

Имом-хатиб мактабида ўқиб юрган кезларимда форс тили ўқитувчимиз Яман бобо (Абдулқодир Кечеўғли, вафоти 1962 йил) бундай дер эди:

“Бир ҳақиқатга кучли имон билан ишонаман: юксалиш учун икки қанот лозим – ишқ ва ибодат. Ибодатсиз ишқ ва ишқсиз ибодат битта қанотдир”.

Битта қанот билан учиб бўлмаганига кўра, имонни ҳам, ибодат ҳаётини ҳам ишқ билан яшаш заруридир. Ҳаққа қуллиқнинг бутун саҳифаларини ишқ билан идрок қилиб, яна ишқ билан адо этмак жуда лозимдир. Фақат шундагина комилликка эришиб бўлади.

Шунинг учун бўлса керак, улуғ саҳобалар Оллоҳ ва элчисининг ҳар қандай амрларини ақлнинг шубҳа ва саволларисиз қабул этишар, доим: **“Самиъна ва атоъна – эшитдик ва итоат этдик!”** дейишар эди. Яна “Фада’ака абии ва уммии, я Росулаллоҳ” (Ота-онам Сизга фидо бўлсин, эй Оллоҳнинг элчиси!) деб ҳеч иккиланмай, тўлиқ бир таслимият билан, киприк қокмасдан Оллоҳ ва расули йўлида жонларини фидо қилишар эди.

Оллоҳ элчиси (соллаллоҳу алайҳи ва саллам):

“Бу таблиғ мактубини қиролларга ким етказди?” деб сўраганларида саҳобийлар: “Бунча йўлга қандай бораман? Улов, озуқа бериладими? Жаллодлар орасидан ўтиб бу хатни қандай ўқийман?” каби ақлий тортишмаларга киришмаган, аксинча, буюк ишқ, шавқ ва таслимият билан кўнгилли ўлароқ хизматга талабгор бўлишган.

Чунки улар набавий тарбия натижасида **ақли маошдан**⁶⁵ **ақли маодга**⁶⁶ етишган ориф куллар эди. Яъни, ақлни илоҳий ҳақиқатлар билан мукаммаллаштиришган, фақат дунёвий, ўткинчи, нафсоний манфаатларни қўлга кириштиш воситаси бўлишдан чиқариб, билъакс, аба-

65. Ақли маош – ўтадиган фикр (ақл).

66. Ақли маод – келажакни камраган ақл.

дий ҳаётга аҳамият бериб унга ҳозирлик учун ғайрат қилган ижобий бир сифатга қовуштирган эдилар.

Шунинг учундир, саҳобаи киром ўзлари моддий имконсизликлар-ла умр кечирган бўлсалар ҳам, даврларини **саодат асрига** айлантирган ва фазилатлар тамаддунини қурган бахтиёр мўминлар бўлишди. Зеро, шу бир ҳақиқатки, азобларга йўғрилиш бошқа бир нарсадир, ҳузурсизлик бошқа бир нарса...

Кимдир бир киши турли машаққатлар ичида яшайди, аммо қалби ҳузурнинг чўққисидадир. Кимдир моддий ҳеч бир камчилиги бўлмаса ҳам, рухий ҳузурсизлик ва оромсизликка кўмилиб, қалб қаттиқлиги гирдобларида чўкиб бормоқда.

Чиндан, асри саодатга қарасак, мусулмонлар ҳеч қанақа рухий бўҳронларсиз яшаганини кўрамиз. Ҳеч бир ҳадиси шарифда ёки ривоятда бир мусулмон рухий роҳатсизликка тушганини билдирадиган биронта аломатга ё савол-жавобга дуч келмаймиз.

Демак, ишқ билан яшнаган имон ва ҳушу билан адо этилган ибодат берган кўнгил ҳузури мўминлар учун айна замонда бир рухий даво топишига сабабчи бўлар эди. Охират ҳаётига ишонч уларнинг кўзларида ва кўнгилларида дунёвий барча муаммоларни аҳамиятсиз бир

нарсa қилиб кўрсатарди. Энг буюк қудратга сиғиниб, имоннинг шуур ва идрокида теранлашган сари руҳан ҳам ҳузур топар эдилар.

Жаноби Ҳақ ҳам Қуръони каримида ансор ва муҳожирларни мадҳ қилиб, улардаги бу имон ишқига, садоқат, таслимият ва итоат уфқига ета олишни бутун умматга бир қуллик ўрнаги этиб кўрсатган.

Ақл Мустафога қурбон бўлсин!

Бизлар ўз ҳойю ҳавасларимиздан, ақлнинг дунёвий ва нафсоний ҳисобларидан Оллоҳ учун қанчалик воз кеча олганимизни тез-тез ҳисоб-ки-тоб қилиб туришимиз зарур. Тавҳид учун курашган барча пайғамбарлар ва ихлосли умматлар каби, бизлар ҳам Ҳақ йўлида масофаларни кесиб ўтиб, ичимиздаги бутларни қанчалик йўқота олганимизга диққат-ла боқишимиз керак. Ояти карима ва ҳадиси шарифларни ақлнинг тор ҳудудлари ичида ўлчаб-бичишга киришмай, худди саҳобалар мисоли ишқ, ҳаяжон ва таслимият билан қабул қилиб: **“Эшитдик ва итоат қилдик!”** дея олайлик.

Ҳазрати Мавлоно таъбири билан айтганда:

“Ақлимизни Ҳазрати Мустофонинг ҳузурларида қурбон қила олишимиз керак”.

Нажиб Фозил тили билан айтсак:

“Кўзим, ақлим, фикрим бор дема, барини ўлдир!

Сенга чўл бўлган нарса, У гул деса, гулдир!

Хушхабарчим, Кутқарувчим, Жанобим,
Пайғамбарим,

Сенга уйғун бўлмаган ўлчов ҳаёт бўлса
тепарман!..

Сенсан инсон ва жамият, сенсан пойдевор
ва бино,

Нима келтирган, нима билдирган бўлсанг,
хаммасига “оманно!”⁶⁷”

деяроқ Коинот Фахри Жанобимизга (сол-
лаллоху алайҳи ва саллам) таслимиятимизни
ифода эта олмоғимиз керак.

Буюк Ислом олими ва мутафаккири Имом
Ғаззолий (раҳматуллоҳи алайҳ) бундай дейдилар:

*“Фалсафа мавзусидаги идрок, тадқиқ ва
танқид саҳифаларидан сўнгра бу соҳадаги тигиз
меҳнатимни охирига етказгач, мақсадим эъти-
бори билан бу илм ҳам етарсиз бўлганини, ақл
ёлғиз ўзи ҳамма нарсани қамраб ололмаслигини,
у ҳар масала устидаги пардани оча олмаслигини
англаб етдим”*⁶⁸.

67. Оманно – ишонамиз, имон келтирамиз. (Мухаррир.)

68. Al-Mūnkizū mine’ d-Dalāl (Tasavvuf Bahisleri, İmâm-ı Gazâlî’den
Dersler), sf. 127-128, Kitap Dunyası Neşriyat, İstanbul 1984.

Ғаззолий ҳазратларининг ақл ва маърифат соҳалари орасидаги ҳолини Нажиб Фозил Киса-курак бир асарида бундай англатади:

“«Исломнинг ҳужжати» деб эсланадиган буюк таффақкур одами... Уилмий, фикрий барча ақл ва идрок ишларини бир томонга ташлаб, чинакам маърифат истиқоматига йўналажак вақтида бундай деди:

«Кўрдимки, ҳамма нарса пайғамбарлар пайғамбари Жанобимизнинг руҳий файзига сизинишдан иборат ва қолгани фақатгина бир тўқима, ваҳм ва хаёл!.. Ақл эса бир йўқлик, ҳеч... Фақатгина чегара!»

Ва жаҳоннинг бирон ўхшашини кўрмаган бу муҳташам ақл бутун истифҳомларни⁶⁹ сўндириб, пайғамбарлар пайғамбари Султонимизнинг руҳ файзига сизинди, чексизликни топди⁷⁰.

69. Истифҳом – сўраш, англаш, сўраб англаш; англаш, ўрганиш учун сўраш. (Мухаррир.)

70. Velîler Ordusundan, sf. 213, Büyük Döğü Yayınları, İstanbul 1976.

Бир нарсани унутмаслигимиз керак: инсон ёлғиз ақлигагина аҳамият бериб, уни гўё бутлаштириш даражасида ягона ҳақиқат йўлкўрсаткичи (компаси) деб гумон қилса ғафлатга ботади, қалбининг ва руҳининг барча идрок йўллари уни ўз қўли билан беркитган бўлади. Нафснинг ўйинчоғи ва шайтоннинг масхараси бўлмиш ақл қалбни қорайтиради, руҳни фалаж қилади.

Ҳақиқат ойнаси

Ҳар бир киши маънавий тарбия олиши зарурийдир. Бунга эса, айбу камчиликларини кўриб уларни тузатишга ғайрат қила олиши учун ўз ҳолини кўрсатадиган ҳақиқат ойнаси керак бўлади.

Бу ойна энг бошда Қуръон ва суннатдир, ундан сўнгра Оллоҳ элчисининг изидан садоқат билан юрган тақво аҳли, олим ва ориф зотлардир. Киши буларнинг таблиғ ва иршоди бўлмай туриб ўз бошича на ақлини соғлом ҳолига келтира олади ва на қалбини маънавий касалликлардан поклай олади.

Ҳазрати Мавлоно Румий қандай ҳам гўзал ифода қилганлар:

“Йўл билувчи онгли тир нафс ва тан боғларига ариқ очади, сув оқизади ва у ердаги кирликларни тозалайди.

Ўзи ифлос ва кир сув нажосатни-кирликни

тозалай оладими? Одамнинг ўз билими ҳам ўзидаги тубан туйғуларни ичидан сутириб ташлай оладими?

Бир кимса қуриб қолган аригини бир ўзи қандай тозалай олсин? Одамнинг билими фақат Оллоҳнинг илмидан файз олсагина яроқли ҳолга келади...

Ўз камчиликларини кўрган киши маънавий юксалиш сари от солдириб югуради. Ўзини етук санаган бечора эса, то унда жаҳолат ва кибрдан тугилган гумонлари бор экан, буюклик эгаси Оллоҳ сари юксала олмайди.

Эй ўзини етук билган одам! Сенинг руҳингда ўзини етук санашидан ҳам ёмонроқ бир иллат бўла олмайди!..”

Бу юздан ақлни бошиберк кўчалардан омон-эсон олиб чиқа олиш учун Қуръон ва суннат тарбияси остига кириб, илоҳий ва набавий баёнларни ақл ва қалб оҳанги ичида ўқий олиши керак бўлади.

Инсон, коинот ва булардаги ҳақиқатларга бир ойна ўрнидаги Қуръони карим устида тафаккур этаркан, ақл қўлга киритадиган натижа гўё тупроқдан чиқарилган хом маъданлар кабидир. Бу хом маъданларни маҳсулот ҳолига келтирган эса имон муҳаббати билан тўла қалбдир.

Қалб ҳиссиётнинг, яъни, туйғуларнинг марказидир. Оллоҳдан бошқасидан тозаланиб маънан даража қозонган бир қалбнинг “ҳадс”⁷¹, “илҳом”, “сунухат”⁷² сўзлари билан ҳам ифодаласа бўладиган салоҳият ва қудрати, ақл сунаётган далилларини бирлаштириб, ҳақиқатни комил маънода идрок этишни таъминлайди. Худди синик гултувак бўлакларини ўрни-ўрнига қўйиб чиқиб асли шаклини тиклаган каби.

Ҳақиқатан, Қуръони карим қалбнинг даражаси нисбатида чуқурлигига шўнғиса бўладиган бошию охири йўқ уммон кабидир. Сузишни билмайдиган бири саёз сувлардагина қулоч ота оларкан, моҳир сузувчи денгизнинг чуқур ерларигача кира олгани, бошқалар кўра олмайдиган ажойибу ғаройиб ва турли-туман манзараларга бой бутунлай бошқа оламларни сайр қилгани каби, тақво йўлида қалбан боскичларни босиб ўтган инсонлар ҳам Қуръонда жуда кўп ҳикматларга йўлиқади, ундан ҳақиқий маънода файз олади. Чуқур бир қудукқа қараган одамнинг боши қандай айланиб кетса, Қуръоннинг ҳақиқатида чуқурлаб борган қалбдаги туйғулар ҳам сўнгсизликка очилади, қулни ҳайрат водийларининг йўловчисига айлантиради, маърифатуллоҳдан хиссалар олишга тортқилайди.

71. Ҳадс – ички сезги.

72. Сунухат – ғоялар; тахминлар.

Хулоса шуки, Ҳаққа ва хайрга мукаммал бир тарзда улашиш учун ақл ваҳий билан тарбия қилинмоғи ва ақлнинг кучи етмай қолган нуқтада етук имонли қалб эгаси орага кириб, унинг камчилигини таслимият билан тўлдириши лозим. Сўнгсиз ҳақиқатлар оламига қалбий ҳаётсиз, унинг маънавий туйғуларисиз фақат ақл билан ўтиб бўлмайди.

Нажиб Фозилнинг ушбу ифодалари ҳақиқатларни идрок этишда ақл билан қалбнинг вазифалари нима бўлиши лозим эканига ишора этади:

“Ақл, орқасида ўлчов асбобларини ортмоқлаб олган ишчи каби, сезиш туйғусини таъқиб этади. Туйғу тушунчадан олдинда юради, у пайдо бўлганидан кейин ақл ўлчай бошлайди. Ҳар нарсани оний ўлароқ идрок қиламиз. Бу нарса кўнгилдан сезиш (интуиция) билан бўлади, ақл билан эмас. Қалб билан, яъни, руҳ билан... Ақл руҳнинг ортидан юради ва уларни саноқ асбоблари ва ўзига хос қиёслар билан ўлчашига киришади”⁷³.

Ақлнинг ёлғиз ўзи кифоя қилмаслигини билган баъзи файласуфлар ҳам ниҳоят ҳақиқатни иташда бошқа воситаларни излай бошлади. Баъзан ҳис билан, баъзан сезгилар билан, баъзида ақлий (ратсионал) соҳаларга кириб мушуқулларини ечишни истаган бир қанча файласуф яшаб ўтди.

73. Necip Fazıl Kısakürek. Batı Tefekkürü ve İslâm Tasavvufu, sf. 85-86. Büyük Doğu Yayınları, İstanbul 2012.

Булардан бири фаранг файласуфи Ҳенри Бергсон (т. 1859, ўл. 1941) “ҳадс” (сунухат) ёки “кўнгил сезгиси” (интуитсия) деб аталувчи ҳолатни ҳам ҳақиқатга уланиш учун бир восита ўлароқ қабул қилган ва ақлни асос олган файласуфлар орасида мустасно шахслардан бири бўлиб ном чиқарди.

Лекин бир нечта гул гуллагани билан баҳор келиб қолмаганидек, бу фалсафадан ҳам инсоннинг ҳақиқат излашини қаноатлантира оладиган даражада ишончли жавобни кутиб бўлмайди. Бунинг устига, Бергсон Ислом динидан хабарсиз бўлгани учун бу кашфиётини комил қила олмаган. Чунки у кўлида тутган ва имон этган муҳарраф⁷⁴ “Инжил” Қуръони карим каби маҳфуз⁷⁵ мақомда эмасди.

Бошқача айтганда, ваҳийни ташлаб фақат ақл ёрдамида ҳақиқатга эришмоқчи бўлганлар турли залолатларга қандай суруниб-суруниб ботиб бораётган бўлса, ваҳий раҳбарлигидан узоқ бир тарзда қилинган риёзат ва мужоҳадалар натижасида баъзи кашф ва илҳомларга эришганлар ҳам айни таҳлика қаршисида турибдилар. Чунки бу кашф ва илҳомлар раҳмонийми, шайтонийми эканини ваҳийга суянмасдан туриб ажратиш бўлмайди.

74. Муҳарраф – ўзгартириб бузилган. (Муҳаррир.)

75. Маҳфуз – сақланган, қўрилган. (Муҳаррир.)

Шунинг учундир, Имом Раббоний (рахматуллоҳи алайҳ) ҳазратлари танбеҳларида бундай баён қилганлар:

“Риёзат ва мужоҳада йўли ҳам худди ақл юритма йўли кабидир. Пайгамбарлар раҳбарлигисиз ақл ва фикр ҳақиқатни топишимизни таъминламаганидек, риёзат ва мужоҳада ҳам асл маънода Оллоҳга етишимизни таъминлай олмайди. Пайгамбарлар омонатни ваҳий етказувчи маъсум фаришталар воситачилигида Оллоҳдан олганлари учун уларнинг билимлари шайтон аралашувидан қўрилган эди. Зеро, Раббимиз шайтон ҳақида:

“...аниқки, Менинг қўлларим устида сен учун ҳеч қандай салтанат-ҳукмронлик йўқдир”⁷⁶, деб пайгамбарларини қўллаган”⁷⁷.

76. ал-Ҳижр, 42.

77. Mektûbât, с. III: 23. Mektub.

“Илмий” довдирашлар

Кунимизда фалсафани энг устун илм деб ваҳий ва суннатдан сув ичган илмларни камситиш айрим илоҳиётчи олимлар (!) орасида ҳам ривож топиб бораётганини кўряпмиз, афсус.

Ўткинчилар фалсафасини ўқимаган дин олимни бу зотлар камчиликли деб, ҳатто жоҳилга чиқариб қўймоқда.

Ўзлари фалсафани “илмларнинг юксак маҳкамаси” деб хорликка тушган, лекин бу ҳолатларини яшириб, хорликни юксаклик деб кўрсатишга ғайрат қилишмоқда.

Ваҳий ақлни фикрлашдан қайтаради, совутади деганга ўхшаш гаплар билан ё атай, ёки ўзлари билмаган ҳолда тамоман ичи бўш тухмат, ёлғон, уйдирмаларни атрофга ёймоқдалар.

Башарий мақоми ва илмий сифати қай даражада бўлса бўлсин, бу хил ғафлат ва жаҳолат арбо-

бига Ҳазрати Мавлоно неча-неча асрлар нарёғидан бундай хитоб қилганлар:

“Агар бурнинг ҳид билмаса, ҳеч бўлмаганда гулга тўхмат қилма”.

Яъни, Қуръоннинг сўнгсиз ҳикмат ва ҳақиқатлар билан тўла тафаккур оламига кира олмасанг, ҳеч йўқ унга айб тўнкаш ғафлатига тушма, айбни ўзингдан қидир, демоқда.

Лекин ҳақиқат шуки, билмаслигини (жаҳолатини) биладиган одамни йўлга солиш осон, ўзини олим деб ўйлаган, “мен биламан” деган ҳаводаги жоҳил одамни тўғрилаш қийин. Бадиуззамон (рахматуллоҳи алайҳ) ҳазратларининг мана бу фикрлари худди шу ҳақиқатнинг бир ифодасидир:

“Эски замонда залолат жаҳолатдан келарди. Бунини йўқ қилиш осон эди. Бу замонга келиб эса, залолат – (яъни) Қуръон, Ислом ва имонга қаршилик фан, фалсафа ва илмдан келяпти. Бунини кетказиш мушкулдир. Эски замонда бу иккинчи тоифа минг одамга бир киши тўғри келарди, ўшалардан ҳам мингдан бири иршод билан тўғри йўлга кирар эди. Чунки ундай кимсалар аслида билмайди, лекин ўзини биладиган деб ўйлар эди”⁷⁸.

Шу боис Жаноби Ҳақ илм ғурури билан

заҳарланиб, ҳўй ва ахлоқ жиҳатидан жаҳолат сари тойиган кимсаларнинг ҳолини бани Исроил олимларини мисол қилиб: **“...худди китобларни кўтариб кетаётган эшак...”** ҳолига ўхшатган⁷⁹.

Ақлни ваҳийдан олдинга кўйишдек “илмий” доводишларнинг илдизи ғарбга бориб тақалади, лекин унинг таъсири бизнинг айрим илоҳиёт факултетларида ҳам сезила бошлади. Бу фитнанинг натижаси **“тарихийлик”** деб аталмиш бир масаладирки, бу ҳам кейинги замонларда энг кўп диққатни тортиб келяпти.

Булар Қуръон оятларининг оламшумуллик табиатини инкор этиб тортишув чиқармоқда. Баъзи оят ҳукмларини нозил бўлган замонига ва ўша маҳаллий шароитга (яъни, фақат араб қавмига ва фақат Саодат асри мусулмонларига) уйғун деган даъво билан чиқиб, даҳшатли бир эътиқодий қарама-қаршиликка йўл очмоқдалар.

Бошқача айтганда, улар Жаноби Ҳақ суюкли элчисига ҳам бермаган бир салоҳият худди ўзларида бордек, диннинг ўзгармас ҳукмларини ҳам ўзгартириш пайида бўлишга журъат этмоқдалар.

Тўғри, асрлар давомида шартлар ўзгаради, инсоният эҳтиёжлари ўзгаради, шунга яраша Исломда Қуръон ва суннат доирасидаги ақлий ва

79. Жума, 5.

фаръий далилларга суяниб ижтиҳод этиш салоҳияти бор ва бу салоҳият ҳар давр ўртага қўйган муаммоларга жавоб бериб келади. Аммо бу салоҳият мужтаҳид даражасига етган олим зотларга махсусдир. Яъни, катъий насс бор хусусларда ижтиҳодга ўрин йўқ. Масалан, мерос ҳукукида катъий бир насс борлиги учун у хусусда ижтиҳод қилинмайди.

Лекин “тарихийлик”чиларга кўра, бутун бу хусуслар тортишувлидир. Уларнинг бундай жоҳилона журъати яҳудий ва насронийларнинг Таврот ва Инжил устида қилган ўзгартиришларини эслатади.

Исломнинг буйруқ ва қайтариқлари инсон табиатининг ҳеч ўзгармай айна ўз ҳолатида қоладиган хусусиятларига кўра белгиланган. Бу ҳукмлар Саодат асридан қиёматга қадар бутун замонлар ва инсон ўғли улаша оладиган бутун маконларнинг ижоб ва эҳтиёжларига жавоб бера оладиган даражада мукаммалдир.

Шу сабабдандир, Қуръоннинг ҳукмлари асло эскирмайди, аҳамиятини йўқотмайди. Инсоний эҳтиёжларни энг гўзал шаклда қаршилаш хусусидаги мукаммалиятини доимо саклайди, муҳофаза қилади. Шунинг учун қуръоний ҳукмларнинг бир қисмини “тарихий”, яъни, маълум бир замон ва маконга оид эканини сўзлаш бир учи куфрга борадиган залолат ифодасидир.

Зеро, Жаноби Ҳақ замонлар ўтиб жамиятлар ҳолати ҳар ўзгарганида доимо пайғамбарлар юбориб – имоний ва эътиқодий ҳукмлар бир хил қолиши билан бирга – давр эҳтиёжларига кўра янги амалий ва татбиқий қонунларни ўртага қўйиб турган. Жаноби Пайғамбаримиз (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) эса охирзамон пайғамбаридирлар. У Зотдан кейин пайғамбар келмайди. Шу сабабдан У Зот келтирган қонунлар энди қиёматга қадар келадиган бутун инсоният эҳтиёжига жавоб бера оладиган моҳиятдадир.

Бунинг тескарисини ўйлаш инсониятни яратган, шунинг учун уни ўзидан ҳам яхшироқ танийдиган, бўлиб ўтган ва энди бўладиган ҳамма ишни чексиз илми билан билувчи Жаноби Ҳақни ожиз деб ўйлаш билан баробардир; даҳшатли бир адашишдир. Иблис ўзини яратган Ҳақ таолога қарши уруш очгани каби аҳмоқликдир.

Шу боқимдан қаралса, Жаноби Ҳақ берган ақл билан шу Жаноби Ҳақнинг ҳукмлари хусусида тортишишга киришишдек беҳуда бир иш бошқа йўқ. Бундай аҳмоқликка борганларга ушбу ояти карималарни эслатиш керак:

“Айт: «Сизлар Оллоҳга динингларни билдирмоқчимисизлар?! Ҳолбуки, Оллоҳ осмонлардаги ва ердаги бор нарсани билади. Оллоҳ барча нарсани билгувчидир!»”⁸⁰.

“Ё сизлар китобнинг (Тавротнинг) бир қисмига ишониб, бир қисмини инкор қиласизларми? Ораларингдан ким бу ишни қилса, унинг жазоси бу дунёда расво бўлиш, Қиёмат кунida эса қаттиқ азобга дучор қилинадилар. Оллоҳ сизлар қилаётган ишлардан асло ғофил эмас”⁸¹.

Расулуллоҳ (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) бундай марҳамат қилганлар:

“Қуръони карим шундай бир илоҳий Сўздир, у воқеликда юз берадиган ҳар турли фитнага қарши инсонни саломатликка эриштиради. Унда сиздан олдингиларнинг хабарлари, сиздан кейингиларнинг ҳолатлари, инсонлар орасида майдонга келадиган ҳодисаларнинг ҳукмлари бор. У Ҳақ билан ботилни бир-биридан ажратади, молоёний⁸² эмасдир. Ўзини йўқотган телбани Жаноби Ҳақ ҳалок этади. Ҳидоятни Ундан ташқаридан истоганни Оллоҳ таоло залолатга тушириб қўяди...”⁸³

80. Хужурот, 16.

81. Бақара, 85.

82. Молоёний – кераксиз ҳукмлар. (Муҳаррир.)

83. Imam Tirmizî, Fedâilu'l-Kur'ân, 14/2906; Dârimi, Fedâilu'l-Kur'ân, 1.

Шубҳасиз, кунимизда диний соҳада ўртага чиқаётган бутун бу фитналар майдон на қадар буюк бир жаҳолатга тўлганини очик-ойдин кўрсатади. Бу фитналарнинг ақлчи домлалари Қуръони карим устида лойиқ даражада тафаккур қилмаган, энг ажаблаларлиси, бир тафсир ва ҳадис тўпламини англаб ўқимаган, соғлом диний пойдевори бўлмасдан юзаки, чала ўқиб “илм олган” аллома кўринишли бадбахтлардир. Улар даъво қилаётган фикрлар эса, ботил тушунчаларга нисбатан ҳис этганлари нафсоний довдирашнинг толесиз ифодаларидир.

Қуръони карим ва ҳадис шарифларни лойиқ даражада тафаккур қила олганларида эди, ҳолат ҳеч қачон улар гумон қилаётганидек эмаслигини кўрар эдилар. Яъни, Жаноби Ҳақ Қуръони каримида – турли хил услублар билан 137 ерида – биз бандаларини илоҳий ҳикмат ва ҳақиқатлар хусусида фикр юритишга чорлаган. Бунинг устига, Қуръони карим инсонга очган тафаккур уфқиға ваҳийдан маҳрум ақл мингларча йил фикр юритиб ҳам етишиға имкон йўқ.

Одамларга йўл кўрсатиши лозим бўлган Ислом олими фикри теран бўлиши, ақлий муҳокама ва муқояса усуллари, мантиқ, математика, илми сиёсат, ахлоқ, жамиятшунослик, руҳиятшунослик каби илмларни билиши керак. Ер юзида-

ги фикрий ва фалсафий оқимларнинг моҳиятини ўрганиб, лозим бўлганида уларнинг сўзларига қарши Исломнинг жавобларини бера оладиган даражада ўзини етиштириш ҳар бир Ислом олимнинг вазифасидир. Қуръон ва суннат фикридан униб чиққан имон эгаси ҳар хил ботил ғояларни-да ўрганиб уларга қарши мужодала этса, бир зарар келмайди.

Аксинча, ҳақиқатни идрок қилган мусулмон Исломдан ташдаги дунёкарашларнинг заиф нуқталарини кўрса, Исломнинг қиймати ва мухташамлигини янада аниқроқ идрок этади. Бу эса имоннинг янада қувватланишига сабаб бўлади. Зеро, ҳақиқат зидликда аниқроқ англашилади.

Нажиб Фозил дейди:

“Энг гўзал имон, Муҳйиддин ибн Арабий таъбири билан айтганда, куфрнинг манишъини⁸⁴-манбаини кўриб вужудга келган имондир. Куфр қаерда ўсиб чиқаётганини билиш ҳар бир комил мўминнинг бурчидир... Бу дегани, “Мен коммунист душманман!” дейиш билан иш битмайди... Англаш, тушуниш керак...”⁸⁵

84. Маншъа – униб чиқадиган ер; манба.

85. Necip Fazıl Kısakürek. Batı Tefekkürü ve İslâm Tasavvufu, sf. 69. Büyük Doğu Yayınları, İstanbul 2012.

Моҳир бир ғаввос сувнинг чуқур ерларида кўркув нима билмасдан сузади ва муҳташам манзараларни кўради, томоша қилади. Шунингдек, баланд савияли бир мўмин ҳам, худди сиркулнинг бир оёғи қоғоз ўртасида собит турганидек, иккала оёғи ҳам шариатда қаттиқ турган бўлса, етмиш икки миллат маданиятини сайр қилишида бирон айб ё хавотир йўқ. Хавфлиси сувда сузишни билмаган кимсанинг чуқур сувларга шўнғишидир. Яъни, Қуръон ва суннат ақидасини муносиб тарзда ўзлаштирмаган бири кучли диалектик техниклари (мантиқ ўйинлари) билан безанган ботил фикрлар қаршисида ёлғиз қолганида уларни ҳақиқат деб ўйлаши ёки, энг озидан, ботилга маҳлиё бўлиб қолиши мумкин.

Бу хусусда Имом Ғаззолий (раҳимаҳуллоҳ) ҳазратлари мана бундай танбеҳ берганлар:

“Ақли ўзида бўлган одам олдин ҳақиқатни танийди, сўнгра айтилган сўзга боқади. Агар сўз тўғри бўлса, уни қабул қилади. Сўзни сўзловчини Ҳақ томон ё ботил томон деб ажратмайди. Боз устига, адашганларнинг сўзлари орасига аралашиб кетган ҳақ сўзни ботил сўзлар ичидан ажратиб чиқаришни кўпроқ истайди. Чунки олтин ёмбиси тўпроқ билан аралаш ҳолда бўлишини билади.

Ўзининг тозани кирдан, ҳақни ботилдан ажрата олиш қобилиятига ишонадиган бир сарроф қўлини қалбаки пул ясовчининг қопчигига тиқиб, тоза олтинни қалбаки тангадан ажратса ҳеч зарари йўқ. Қалбакичи билан савдо қилса, тажрибали сарроф зарар кўрмайди, софни қалбакидан айира олмайдиган жоҳил халқ зарар кўради.

Қасам ичаман, одамлардан кўпи Ҳақ билан ботилни, ҳидоят билан адашишни бир-биридан ажратиш-ажрата олмаслик хусусида ўзини етарлича билимга эга, ақлли, уста ва мутахассис деб ўйлайди. Шу сабабдан очиқ эшик қолдирмай, ҳар бир одамни имкон борича адашганларнинг асарларини ўқишдан тўсиш керак бўлади ⁸⁶.

Бу ифодалардан англашилича, фалсафа билан шуғулланишнинг энг катта хатарларидан бири фалсафий қарашларнинг тўғрилари билан аралашиб кетган хатоларининг фаркига бормай, уларни ҳам тўғри деб ўйлаб, эътиқодий янглишликларга оғиб кетишдир. Замонамиз шарқшуносларининг Ислом ҳақидаги фикр-мулоҳазалари шу томондан эҳтиётликни талаб этади, чунки улар Ислом тўғрисида фикр юритишга уринаркан, ботил мулоҳазаларини ёя олиш учун бир хатони ўнта тўғри фикрга

86. Al-Münküzü mine'd-Dalâl (Tasavvuf Bahisleri, İmâm-ı Gazâlî'den Dersler), sf. 125, Kitap Dunyası Neşriyat, İstanbul 1984.

ўраб-яшириб тақдим этмоқдалар. Бу усул соясида исломий билими кучсиз, тақвоси кам одамларнинг ақидалари билан ўйнашмоқдалар.

Хоҳ шарқшунослардан, хоҳ фалсафа қанотидан келаётган бу ботил фикрлар озлиги ва жузъийлиги асло уларни узрли қилмайди. Чунки уларнинг эътиқодга тегишли бир илохий ҳукм ҳақида шубҳа ёки тараддудга сабаб бўлиши кишига зарар бериши жиҳатидан етиб ортиб ҳам кетади.

Чунки имон жузларга бўлинишни қабул этмайди. Яъни, бўлдакларга бўлинмайди. У бир бутун сифатидагина амалга ярайди. Қуръонни тўласича инкор этиш билан бир ҳукмини инкор этиш орасида, одамни туширажак оқибат жиҳатидан, бир фарқ йўқ. Ҳар икки ҳолат ҳам кишини имонидан айиради.

Бу хавф сабабидан ҳақ билан ботилни таъсирчан ва тушунарли бир тарзда бир-биридан ажрата олишга кучи етадиган олимлардан ташқари бошқа мусулмонлар турли ботил фикрлар билан машғул бўлиши фақат зарар келтиради деб топилган.

Қайтага, Қуръон ва суннат ақидасини муносиб даражада ўзлаштириб Ислом душманларига қарши уни олға сура оладиган олим даражасидаги зиёли ва мутафаккир мусулмонлар фалсафа қанотидан келадиган ботил фикр ва даъволарга қарши халқни залолатдан сақлаш учун бу илм билан ҳам

шуғулланишлари айб саналмайди. Боз устига, бундай иш билан шуғулланиш улар учун вожибдир. Ҳатто майдонни худосиз ва моддиюнчи фалсафалар тўла эгаллаб олмаслиги учун фалсафа соҳасида ҳам сўзини ўтказа оладиган Ислом олимларини етиштириш керак.

Мисол учун, Имом Ғаззолий (раҳимаҳуллох) ҳазратлари ҳам аҳли суннат инончини ҳимоя этиш ва халқнинг саҳиҳ имонини булғайдиган тоифаларга қарши кураш асносида бу илмни ҳам тадқиқ этган эдилар. Ҳатто Имом Ғаззолий фалсафачилардан келадиган “Одам билмаган нарсанинг душманидир” деган айбловнинг ҳам йўлини тўсиш учун фалсафани чуқур тадқиқ этди, бутун асосларини ўрганди. Шундай ўргандики, “Мақосидул фалосифа” номли бир асар ёзди ва замонасидаги бутун фалсафий масалаларни очик бир шаклда бирма-бир текшириб чиқди. Шундан сўнг “Таҳофутул фалосифа” номли яна бир асар ёзиб, буларни танқид қилди. Хусусан, Арасту ва унинг издошлари йигирма масалада (шундан учтаси куфрни вожиб қилади) аҳли суннат ишончига тескари эканини изохлаб берди.

Фалсафа билан шуғулланишнинг хатарли бошқа бир хусусияти – ғарбга кўркўрона маҳлиёлик келтирган касаллик бўлмиш Ислом қарашини фалсафий асосга ўтқазишга уринишдир. Қасддан

ва ё жоҳилона бир тақлид ҳирси билан ақлни асос олиб нақлни кучсизлантириш, яъни, орқа қаторга суриб ташлашдир.

Ҳолбуки, Ислом одамлар ўйлаб топган тузумларга ҳам, замон оқимларига ҳам, бошқа динлар билан бирлашишга ҳам муҳтож эмас! Бунга муҳтож деб ўйлаш Исломнинг ҳашаматини муносиб даражада танимасликдир. Зеро, Ислом ер юзидаги ягона ҳақ диндир ва энг мукаммал дунё қарашига эгадир. У ҳаётга ўша ҳашаматига лойиқ бир даражада татбиқ қилинган даврларда доимо ҳузур ва ором манбаи бўлган.

Ҳар томондан асил ва камчиликсиз бўлган булбул ёқимсиз ва қўпол овозли қарғага ўхшаб сайрай олади деб кутиш ва, сайроғи ўхшамаса, уни маҳоратсизликда ва гўзалликни сақлай олмаганликда айблаш ғалати ва бўш бир жоҳиллик сафсатасидир.

Роттердам Ислом университетининг ректори профессор доктор Аҳмад Оқкундуз “Янгича Дунё Тартиби изланишлари ва Ислом тамаддуни” номли асарида бугун инсониятни ҳузурга қовуштирадиган ягона дунёқараш Ислом деган ҳақиқатга доир диққатни тортувчи ушбу фикрларни ўртага ташлаган:

“Бошда коммунизм ва капитализм, сўнгра буларнинг гайри маишуъ насли ҳам кирган барча

“...изм”лар ифлос бўлди⁸⁷ ва буни хоссатан ўз назариётчилари ҳам эътироф этди. Бундай бир вазиятда янаям аниқ кўриндики, инсониятга бахт-саодат бера оладиган тамаддун низоми фақат Исломдир, унга тенг келадиган ёки қаршисига чиқа оладиган биронта назария йўқ!

Римда черков попларининг яширин бир йиғилишида олинган қарор бу айтганларимизга жонли бир мисолдир. Бу яширин йиғилишида коммунизм балосидан энг кўп таъсирланган ғарб-оврупа ўлкаси бўлмиш Италияда коммунизмдан дўнган ёшлар қайтиб насронийлик ақидаларига ишонмаётгани, балки инсониятнинг фитрий дини бўлмиш ҳақ динни истаётгани ва бу самимий изланиш натижасида 60 (олтмиш) фоизи Исломни топганини поплар эътироф қилиб тан олди.

Агар биз мусулмонлар, тўғри Исломни ва Исломиятга лойиқ тўғрилиқни яшаш тарзимиз ва сўзларимиз билан яхшилаб англата олсак, бу ҳидоят нисбати янада юксалади деб айта оламиз.

Бу ҳолдан қўрқиб кетган ғарб олами Исломга бундай талпинишни ўз ақлларича тўхтатиш учун Исломни наслларга бузиб тушунтириш йўлида тиришиб ётибдилар.

87. Ифлос бўлмоқ – банкрот бўлмоқ; яроксизлиги юзага чиқмоқ. (Мухаррир.)

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, динсиз миллат яшай олмайди ва бошда Ўрусия ўлароқ коммунизм шамолига тутилган ва ақидалари зил кетган насроний жамиятлари энди орқага қайтиб насроний ҳам бўла олмайди. Бош уриб келади-ган ерлари, биз ўзимизга тушган вазифани лойиқ даражада адо қилган тақдиримизда, Исломият-дир”.

Исломга нисбатан асрлардан бери суриб келаётган манфий тарбия сабабидан ғарб кишиси оғир бир таассуб тумани ичида қоляпти ва шу боис Ислом қуёши таратаётган нурдан муносиб даражада фойдалана олмаяпти. Натижада, ўзлари тушиб колган қоронғи йўлни қўлларидаги кучсизгина шам ёруғи билан ёритишга ҳаракат қиляпти. Биз буни китобнинг бошроқларида ҳам баён қилган эдик. Ҳозир ўрни келди, яна бир гапни айтмасак бўлмас: ғарбда Исломга талпинишнинг олдини тўсиш учун асрлардан бери қилиб келинган “Ислом бир қабила дини, мусулмонлар эса ваҳший ва тарбиясиз-маданиятсиз саҳройилардир...” деган каби қоралашлар ўрнини бугун “Ислом уруш ва террор дини” деган айбловлар эгаллаб, яна бошқача ёлғон ва тухмат кампанияси бошланди. Бу даъволарига далил қилиб эса, Ислом ўлкаларида бўлаётган урушлар, бошбошдоқликлар, қашшоқлик ва дунёдан орқада қолганлик... каби ачинарли ҳолатларни кўрсатяптилар.

Ҳолбуки, мусулмон олами бу ҳолга тушишида ўзларининг мустамлакачилик режаларини амалга ошириш учун эккан фитна уруғларининг буюк ҳиссаси ҳам борлигини оммавий равишда ўз халқларидан яширмоқдалар. Лекин бугун ўзаро муносабатларда ҳақиқатни олдингидек яшириш қийин бўлганидан асл ҳақиқатни кўраётганлар сони кундан-кунга ортиб бормоқда.

Манфий шартланмалардан узоқ бир шаклда ва инсоф назари билан Ислом моҳиятига қарай олган ақли бошида ҳеч бир киши бугун ғарб ташвиқот машинаси даъво қилаётганидек Исломни террор ва ваҳшат дини деб қабул қилмайди ва қабул қилишига имкон ҳам, эҳтимол ҳам йўқ. Чунки оламларга раҳмат қилиб юборилган Пайғамбарнинг (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) 23 йиллик пайғамбарлик ҳаётлари бошдан-охир “террорга қарши курашмоқ”дан, инсонга, ҳайвонга ва табиатга нисбатан қилинган шафқатсизликларга қарши курашдан иборат эканини кўради! Коинот ифтихор этса арзийдиган Пайғамбар (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) бутун инсониятга ҳақ ва ҳуқуқ адолатларини ўрнатган эдилар.

Мисол учун оладиган бўлсак, 1789 йилги франсуз инқилобининг мафкуравий асосларини тайёрлаганлардан бири Лафайэт машҳур “Инсон ҳақлари баённомаси” босилишидан олдин, бутун

хуқуқ тизимларини синчиклаб ўрганиб чиққан, охир-оқибат Ислом ҳуқуқи ҳаммасидан устун эканини кўрган ва: *“Эй Муҳаммад! Адолат ўрнатиши борасида Сен кўрсатган савия-даражани бошқа ҳеч ким кўрсата олмади!”* деб юборишдан ўзини тўхтатиб қололмаган эди.

Ҳақиқатан, инсонийлик ва фазилат куёши ботган, бутун дунё ишончсизлик ва ахлоқсизлик қоронғилигига чўмган бир давр унинг ташрифи билан ҳақиқат ва саодат тонгига қовушди!

Қиз болаларини тириклайин кўмган, қардош-қариндош қабилалар бир-бирини бўғизлаган, кўрқинчли қон кўлига айланган бадавийлик чўллари у Раҳмат Пайғамбарининг (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) таблиғ ва ирсоди билан нурли маданият боғчаларига айланди!

Ўзаро душманчиликлар, ғалвалар ва қон даъволари билан лиммо-лим тўла зулм ботқоқликлари энди қуриган, дин қардошлигининг хузур ва муҳаббат иқлимига кирилган эди. Инсоният ҳамон орзу ва соғинч билан кузатаётган қиёссиз бир фазилат маданияти иншо қилинган эди.

Бу Ислом шундай бир хидоят нуридирки, лойиқ даражада унга эргашган жамиятларни барча замон ва маконларда инсонлик, фазилат ва маданиятда чўққиларга олиб чиқади. Инсоният қўли-

да дунё ҳаётини хузур жаннатига айлантирган Исломдан бошқа янада мукаммал бир ҳаёт низоми ҳозирга қадар бўлмаганидек, бундан кейин ҳам бўлмаяжак.

Шундай экан, бугун ер юзидаги ягона ҳақ дин бўлмиш Исломнинг ҳашаматини у лойиқ даражада идрок қилиб, унга маҳкам ёпишиш ва уни ҳол ва ҳаракатларимиз билан гўзалча тамсил этиш мусулмон сифатида ҳаммамизнинг биринчи галдаги вазифамиздир.

Одам боласи бугун ўзи ахтарган ҳақиқатларни бузиб-ўзгартирилган динлардан ҳам, инсонлар ўзларича яратиб олган “дин”лардан ҳам, ақл маҳсули бўлган фалсафалардан ҳам топа олмай, руҳий тушкунлик ва хавотирга ботиб турган бир пайтда ҳақ дин Исломнинг баъзи мансублари бу ботил йўлларга ҳавас қилишлари ва маҳлиё бўлишлари даҳшатли анқовликдан бошқа нарса эмас.

Шу ерда бир хотирамни айтиб ўтмоқчиман:

Бундан анча йил олдин машҳур франсуз файласуфи ва сиёсат одами, эски Франция коммунист партиясининг бошлиғи профессор Роже Гароди⁸⁸ Исломни ўрганиб, текшириб, мусулмон бўлганидан сўнг

88. **Роже Гароди** (фр. *Roger Garaudy*) – франсуз ёзувчиси, файласуф, сиёсий арбоб. 1913 йил 17 июл куни Марселда туғилиб, 2012 йил 13 июн куни Парижда вафот этган. (Мухаррир.)

Истанбулга келган эди. “Юлдуз” саройида бир конференс берди. Ўша анжуманда мен ҳам қатнашган эдим. Роже Гароди тингловчиларга хитобан бундай деди:

– Сизлар дин жиҳатидан, фикр жиҳатидан соғломсизлар. Ғарб эса касалдир, ҳар жиҳатдан хастадир. Лекин ажабланидиган томони – сизлар касалга тақлид қиляпсизлар, соғлом эканингиздан хабарларинг йўқ!..

Юксак исломий илм берилиши керак бўлган Илоҳиёт факултетларида кунимизда исломий қараш қирраси ва дунё қараши ила фалсафий, фикрий оқимларини таҳлил қилиш лозим. Аммо, афсус, аксинча ҳолни кўряпмиз: баъзи кимсаларга кўра, Исломга фалсафий ва фикрий жараёнлар кўзойнагидан боқиб динимизни танқид қилишяпти. Бу ҳам айни адашган зеҳниятнинг бўлак бир кўринишидир.

Бошқача айтганда, талабалардан кўпи ҳеч бўлмаса фарзи айн даражасида диний билимга эга бўлмай, Қуръон ва суннат фанини эгалламай туриб ботил фикрларни ўрганишга қизиқтириляптики, бу ҳам оёқ тойилишига олиб келадиган таҳликали бир ҳолатдир. Ахир, ҳар талаба Имом Ғаззолий эмас, унга ўргатилаётган ботил назариялар қанчалик улкан хато ва заифликларга тўла эканини мустақил кўриб имонини янада қувватлантира олмайди.

Айрим истиснолар бўлса бордир, лекин умуман олганда фалсафа ўқигани учун яна ҳам тақволи ва янада диндор бўлиб қолган бир мусулмонни кўрсатиш жуда қийин. Лекин етарли илм ва ирфон ҳосил қилмай туриб фалсафа ўқиб диндан совиган жуда кўп “мусулмон”ни учратамиз ҳаётда.

Шу боис, агар фалсафани ўқитиш шунчалик зарур бўлса, талабаларга олдин етарли даражада Қуръон ва суннат фанини эгаллатиб қўйиш керак, ундан кейин ўқитса бўлар. Ўшанда ҳам, фалсафанинг нукул фазилатларини ўқитавермай, камчиликлари ҳақида ҳам талабаларга тушунча бериб қўйиш лозим. Фалсафий фикрлар тушунтирилар экан, Исломнинг у фикрларга қандай жавоб берганини ақлларни қондира оладиган илмий далиллар ёрдамида изоҳланиши шарт. Яъни, исломий ҳақиқатларга терс келиб қолган, хусусан, худосиз ва моддиюнчи фалсафий фикрлар уларга қарши фикрлар билан бирга англатилиши лозим. Шу тариқа Ислом одам боласининг фалсафий муаммоларига ҳам ақлларни қондирадиган, кўнгилларни хотиржам қиладиган жавоблар бера оладиган ягона дунёқараш экани ўртага чиқади.

Ислом тарихига боқсак, Низомия, Изник ва Фотиҳ мадрасаларида ўқиб-етиштирилган шахслар жамиятга ҳар соҳада раҳбарлик қила оладиган даражада кенг бир илмга эга олим кишилар эди. Яъни,

бир Ислон олими тафсир, ҳадис, ақида, фикҳ ва тасаввуф каби ислоний илмларда теран билим олганидан сўнг имкони ва истейдодига қараб ҳуқуқни ҳам ўрганса бўлаверади, тибни ҳам, фалсафани ҳам.

Кунимизда эса, бу даражада бир илм ҳосил қилиш мақсадидан узоқлашилгани ва фақат бир йўналишда чуқур билим олишга қизиқиш кучайгани сезилипти. Бунинг устига, бугун баъзи Илоҳиёт факултетларида Қуръон ва суннат дарслари ҳам керакли микдорда берилмасдан талабалар диплом оляпти. Яъни, орзу қилганимиз даражада ислоний билим берилмаяпти.

Масалан, Қуръон ва суннатнинг жонли-ҳаётий тафсири бўлмиш Сияр дарсларига илоҳиёт дастурларида жуда оз соат ва ўрин ажратилганини ҳаммамиз биламиз. Бори ҳам кўпинча йиллар ва саналарни аниқлашга бағишланган асарларни ўқишга сарфланади.

Қолбуки, “Сияри Набий” Жаноби Пайғамбаримизнинг (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) суратлари ва сийратларини танитадиган қилиб чуқур ўргатиш ва ўрганиш лозим бўлган дарсдир.

Чунки Жаноби Ҳақ бизларга намознинг ҳар ракатида **“иҳдинас сиротал мустақим”**⁸⁹ – “Бизни энг Тўғри Йўлга сол!” дея Ўзига илтижо қилиши-

89. Фотиҳа, 6.

мизни буюряпти. Бу “Тўғри Йўл”дан мақсад нима эканини изоҳлаб, Оллоҳ таоло Жаноби Пайғамбаримизга (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) хитобан бундай деган:

“Шак-шубҳасиз, сиз Тўғри йўл (яъни, ҳақ дин) устидаги пайғамбарлардандирсиз”⁹⁰, деб марҳамат қилади.

Бундан билинадики, Жаноби Ҳақни рози қиладиган Тўғри Йўлга эришишни истаган ҳар бир мўмин Пайғамбаримизни (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) яқиндан танишга ва у зотнинг нурли изларидан юришга мажбурдир.

Мусулмонлар суянадиган тамал манбаъ бири Қуръони карим бўлса, бошқаси Ҳазрати Пайғамбарнинг (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) гўзал намунали **“усваи ҳасана”⁹¹** ҳаётларидир. Улуғ Раббимиз буйруклари Қуръони каримда ижмолан келади, яъни, хулоса ўлароқ билдирилган. Буларнинг тафсилоти ва татбиқотини эса Оллоҳнинг элчиси (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) ўз ҳаётларида яшаб-кўрсатиб берганлар. Шунинг учундир, ояти каримада:

90. Ёсин, 4.

91. Усваи ҳасана – чиройли ўрнак, яхши намуна. (Мухаррир.)

“Ким пайғамбарга итоат этса, демак, Оллоҳга итоат этибди”⁹², деб марҳамат қилинган

Бошқа бир ояти каримада суюкли элчисини Оллоҳ таоло бундай таъриф этган:

“Албатта, сиз улуғ хулқ устидадирсиз”⁹³.

Бундан кўринади, ахлоқнинг энг мукаммалини истаганлар Ҳазрати Пайғамбарнинг (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) намунали ахлоқларини олишга ҳаракат қилиши лозим. Чунки 1400 йилдан ошиқ даврдан бери кутубхоналарни тўлдирган бутун исломий асарлар бир Китобни, яъни, Қуръони каримни ва бир инсонни, яъни, Қуръон ахлоқининг жонли бир мисоли ўлароқ инсониятга армуғон этилган Ҳазрати Муҳаммад Мустафо (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) жанобимизни изох этиш учун битилгандир.

Яна ояти карималарда бундай марҳамат қилинади:

“(Эй Муҳаммад!) Сиз (охират азобидан) оғохлантирувчилардан бўлишингиз учун уни (яъни, Қуръонни) қалбингизга Рухул Амин (Жаброил) очик-равшан араб тили билан индирди”⁹⁴.

92. Нисо, 80.

93. Қалам, 4.

94. Шуаро, 193 – 195.

Демак, Қуръонни лойиқ даражада идрок этишни истаган мўмин ҳам у зотнинг кўнгил иқлимларига ошно бўлиши керак. Чунки у зотнинг йигирма уч саналик пайғамбарлик ҳаётлари Қуръоннинг тафсири моҳиятидадир. Қуръоннинг сир ва ҳикматлари ҳам фақат Муҳаммад Мустафонинг (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) қалб тўқималаридан ҳисса олиш билан англашилади.

Шу эътибордан қаралса, у зотни англаш Ҳаққа бандаликнинг энг муҳим босқичидир. У кишини англамасдан, танимасдан, изларидан юрмасдан, у зотнинг кўнгил ҳассосиятларидан насиба олмасдан на имонимиз том бир имон бўлади, на Қуръони каримни том ўлароқ идрок эта оламиз ва на бандалигимиз том бандалик бўлади...

Жаноби Пайғамбаримизнинг (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) ҳаётлари лойиқ даражада ўрганилмагунча исломий илмлардан ҳеч бири – на тафсир, на ҳадис, на фикҳ, на ахлоқ лойиқ даражада англанади. Бу жиҳатдан Исломни тўғри англай олиш учун асосий диққат қилиниши зарур бўлган дарсларнинг энг бошида **“Сияри Набий”** келади.

Жаноби Ҳақ Қуръони каримида пайғамбарларнинг фарқлари васфини тез-тез мисол қилиб келтирган. Жамият дуч келган муаммоларга пайғамбарлар келтирган ечимлардан бизга хабар бериб, уларни лойиқ даражада таҳлил ва тафаккур

этиб ўрнак олишимизни истайди. Шу жиҳатдан, кунимиздаги Илоҳиёт факултетларида Динлар тарихи дарсининг ёнида пайғамбарлар силсиласига доир бир дарс ҳам зарурийдир.

Илоҳиёт талабаси энг биринчи галда бу тамал билимлар билан жиҳозланмоғи лозимки, сўнгра яна бошқа соҳаларга оид илмлардан ҳам имкони ва истеъдоди даражасида насибасини ола билсин. Бунинг учун исломий илмларни таҳсил қилмоқчи бўлганлар энг олдин Қуръон ва суннат очган тафаккур уфқида имон тамалларини яхшилаб қувватлантириши керак. Қуръон тафаккуридан узок қолган имон қалбларда етарли даражада томир отмаган тақдирда нозиклашади, бир бўрон кўтарилса, совурилади-кетади. Бугун ақл ва мантиқ йўл-йўриқлари асосида шаклланган ботил фикрларга дуч келган инсонларни тойиб кетишга олиб келган энг муҳим муаммолардан бири ҳам мана шудир.

Эй Оллоҳ, жумламизга Қуръон ва суннатнинг қийматини лойиқ даражада идрок қилиб ақлимизни ва қалбимизни бу икки манбанинг тафаккурида чуқурлаша олишимизни ва илоҳий ҳикматлардан ҳиссалар олишимизни насиб ва муяссар айла.

Қуръон, коинот ва инсонга тақилган илоҳий қудрат ва азамат тажаллиларида хайиқувчи, нозик ва уйғоқ кўнгил иқлимини ҳаммамизга эҳсон айла.

“Яратган Парвардигоринг номи билан ўқи!”⁹⁵ деган улуғ буйруғингдан ҳисса олган ҳолда, ҳар асарига боқиб Муассирини, санъати-га боқиб Санъаткорини кўра оладиган бир ақли салим ва қалби салим лутф айла.

Омин!....

Мундарижа

Сўзбоши	9
Исломга кўра ақл ва фалсафа	18
Уммондан бир томчи	22
Ақлни тинчлантирувчи илоҳий сирлар	24
Ҳассос тарози	30
Сафолат бозоридан саодат қидирилмайди!.....	32
Ҳузурнинг давоси розилик ва ғайратдир	36
Чумоли ақлига кўра... ..	41
Кема кетиб бўлгач кирган ақл кимга керак?.....	46
Феълий ўрнатма эҳтиёж	53
Ақл кифоя қилса эди	60
Ақлнинг йўли битта бўлса.....	66
Тутуруқсизлик тимсоли: позитивчилик	69

Ақл – икки тиғли бир пичоқ	77
Ақл тутилишлари	79
Қайси ақлга хизмат?	87
Ақли салим	91
Рух ҳузури – ҳикматга ром бўлиш	94
Рухнинг ишқ қанотлари.	103
Ақл Мустафога қурбон бўлсин!	107
Ҳақиқат ойнаси.....	111
“Илмий” довдирашлар.....	117

